SPECIAL ISSUE

KNOWLEDGE RESONANCE

ISSN : 2231-1629

A HALF YEARLY PEER REVIEWED REASERCH JOURNAL

(Evaluated in the SJIF Journal Masters List Evaluating Process with Impact Factor of 8.072 for Year 2021)

2021-22

Department of Political Science
Organized
One Day Virtual National Seminar

Changing Dynamics of India's Foreign Policy

28th September, 2021

JOINTLY ORGANIZED BY

DR. M.K. UMATHE COLLEGE

ANNASAHEB GUNDEWAR

PRINCIPAL ARUNRAO KALODE

GOVINDRAO WARJURKAR ARTS AND

SPECIAL ISSUE

ISSN : 2231-1629

KNOWLEDGE RESONANCE

A HALF YEARLY PEER REVIEWED REASERCH JOURNAL

(Evaluated in the SJIF Journal Masters List Evaluating Process with Impact Factor of 8.072 for Year 2021)

Department of Political Science

Organized

One Day Virtual National Seminar

Changing Dynamics of India's Foreign Policy

28th September, 2021

JOINTLY ORGANIZED BY

DR. M.K. UMATHE COLLEGE NAGPUR	ANNASAHEB GUNDEWAR COLLGE, NAGPUR	PRINCIPAL ARUNRAO KALODE MAHAVIDYALALA, NAGPUR	GOVINDRAO WARJURKAR ARTS AND COMMERCE COLLEGE, NAGBHID

Research Journal Publication Committee

Dr. M. K. Umathe College

(Arts, Science & Ramchandra Mokhare College) Nagpur-440022

PLAGIARISM ALERT !

Contributors are advised to adhere to strict academic ethics with respect to acknowledgment of original ideas from others. The editors will not be responsible for any such lapse of the contributor. All submission should be original and must be accompanied by a declaration that it is an original work and has not been published anywhere else. It will be your sole responsibility for such lapses, if any. Neither editor, nor publisher will be responsible for it.

19.	भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि ब्रिक्स डॉ. नरेंद्र के. पाटील	60
20.	भारताचे परराष्ट्र धोरण व ब्रिक्स समूह डॉ. राजेश पी. कांबळे	63
21.	भारताचे परराष्ट्र धोरण : ब्रिक्स संघटना आणि आव्हाने प्रा. डॉ. किशोर कल्लापा म्हेत्री	65
22.	भारताचे परराष्ट्र धोरण व सुरक्षा परिषदेत भारताच्या स्थायी सदस्यत्वाच्या दावेदारीचे औचित्य डॉ. राष्ट्रपाल गणवीर	70
23.	भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाचे बदलते स्वरूप प्रा. तक्षशील एन. सुटे	74
24.	भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची आवश्यकता आणि निर्मिती मनोहर रामचंद्र चौधरी	77
25.	भारताचे परराष्ट्रीय धोरण: एक चिकित्सक अध्ययन डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते	81
26.	पंतप्रधान नरेंद्र मोदी कालखंडातील भारताचे परराष्ट धोरण प्रा. लक्ष्मन बाबाराव यादव	87
27.	भारतीय परराष्ट्र धोरण: सर्वसमावेषक सुरक्षा दृष्टीकोन डॉ. कविता डी. धर्माधिकारी	89
28.	भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील निर्धारक घटक प्रफुल्ल लक्ष्मण किरवले	95
29.	भारतीय परराष्ट्र धोरण: भारत चीन संबंध पुरुषोत्तम बाबासाहेब पाचोडे	98
30.	भारताचे परराष्ट्र धोरण निर्धारक, समस्या आणि आव्हाने प्रा. डॉ. सुशांत चिमणकर	101
31.	भारताचे परराष्ट्र धोरण: निर्धारक घटक, समस्या आणि आव्हाने रत्नदीप राजेंद्र गणवीर	106
32.	भारताचे शेजारिल राष्ट्रांशी धोरण प्रा. डॉ. प्रतिभा गडवे (दातीर)	110
33.	मोदी सरकारचे परराष्ट्र धोरण उपलब्धी आणि आव्हाने प्रा. किशोर एम. नैताम	113
34.	भारत – बांग्लादेश संबंध डॉ. एस.पी. वैल्हाळ	116
35.	भारताचे परराष्ट्रीय धोरण – एक वास्तववादी चिंतन प्रा. विरेंद्र मुरलीधर घरडे	121
36.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आदर्श परराष्ट्रीय धोरण डॉ. मधुकर विठोबा जाधव	125
37.	भारत-चीन संबंधाच्या पुनर्विचाराची गरज डॉ. संतोष संभाजी डाखरे	130
38.	भारत अफगाणिस्तान संबंध काल व आज प्रा. ए. बी. राऊत	133
39.	भारताचे परराष्ट्रीय धोरण डॉ. कल्पना आर. टेकाडे	136

[illegible] Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

[illegible] नरेंद्र मोदी कालखंडातील भारताचे परराष्ट्र धोरण

प्रा. लक्ष्मन बाबाराव यादव
[illegible]बासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्यालय
पारवा, ता. घाटंजी जि. यवतमाळ

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्यपूर्व [illegible] 150 वर्ष भारत ब्रिटिशांच्या [illegible] राजवटीच्या गुलामगिरीत [illegible] [illegible]ची आखणी आणि अंमल[illegible] आधुनिक अर्थाने स्वतंत्र [illegible] अस्तित्व 1947 सालापासून [illegible] देशाची अखंडता, एकात्मता [illegible] करणे हे कोणत्याही [illegible] त्यानंतर नागरिकांच्या [illegible] त्यांना सार्वभौम विकासासाठी [illegible] करणे गरजेचे ठरते. [illegible] साधन संपत्तीच्या मर्यादा [illegible] पूर्णपणे स्वतंत्र असू शकत नाही [illegible]पासून पूर्णपणे अलिप्त राहू शकत नाही [illegible] गरजा आशा आकांक्षा पूर्ण [illegible] मदत घ्यावी लागते. [illegible] -घेवाण करावी लागते आणि [illegible] धोरणाचा पाया तयार होतो.

राष्ट्र या संकल्पनेचे [illegible] भारतीय जनमानसात प्राचीन [illegible] मोठा पगडा होता आणि [illegible] आणि अध्यात्मिक पातळीवर [illegible] संस्कृती परकियांच्या आक्रमणाने आणि [illegible] तेथी सर्व बाजूंनी [illegible] शतकानुशतकांच्या [illegible] झाल्यानंतर या महान संस्कृतीच्या [illegible] प्रक्रियेला प्रक्रियेला प्रारंभ झाला आणि [illegible] स्वातंत्र्यामुळे ही संस्कृती [illegible] स्तरावर आपले अपेक्षित स्थान [illegible] [illegible]शावादावर भारतीय परराष्ट्र [illegible] झाली.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची तत्वे

- अलिप्ततेचे धोरण
- पंचशील तत्व
- प्रादेशिक अखंडता
- अनाक्रमण
- हस्तक्षेप न करणे
- समानता
- शांततामय सहजीवन
- वर्णभेद व जातीभेदाला विरोध
- संयुक्त राष्ट्रांचे व आंतरराष्ट्रीय संघटनांचे [illegible]
- संयुक्त राष्ट्रांचा सहकार्य
- आशिया व आफ्रिकेतील राष्ट्रांत मैत्रीभाव
- जागतिक शांतता व सुरक्षिततेसाठी प्रयत्न

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे :

1. राष्ट्रांचे संरक्षण
2. राष्ट्रीय शक्तीत वाढ
3. आर्थिक विकास
4. राष्ट्राला प्रतिष्ठा
5. भूमि विस्ताराचा विरोध
6. दबाव गटांचे हितसंवर्धन

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी व यांच्या कालखंडातील भारताचे परराष्ट्र धोरण

श्री नरेंद्र मोदींच्या परराष्ट्र धोरणातील [illegible] जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाहीची खरी [illegible] भूमिकेची जाणीव झाली. श्री नरेंद्र मोदी यांनी दिनांक 26 मे 2014 रोजी व्यक्तीच्या पंधरावे पंतप्रधान म्हणून [illegible] पंतप्रधानपदाची शपथ घेतली. या शपथविधी कार्यक्रमात सार्क नेशन्साच्या सर्व प्रमुखांना आमंत्रित केले. [illegible] उद्देश शेजारील राष्ट्रांशी मैत्रीपूर्ण संबंध निर्माण करणे हा होता. तसेच त्यांनी दुसऱ्या वर्षाच्या सुरुवातीला [illegible] टेक नेत्यांना आमंत्रित केले. युनायटेड नेशन्सच्या जनरल असेंबलीला दिलेल्या भाषणाने त्यांचे जगभर कौतुक झाले. एका वर्षाच्या दीर्घ कालावधीनंतर नेपाळ 28 वर्षानंतर, ऑस्ट्रेलिया 31 वर्षानंतर, फिजी आणि [illegible] वर्षानंतर, सेशल्स येथे द्विपक्षीय दौऱ्यावर येणारे श्री नरेंद्र मोदी हे पहिले भारतीय पंतप्रधान [illegible] पदभार स्वीकारल्यानंतर श्री नरेंद्र मोदी यांनी [illegible] ब्रिक्स आणि जी–20 शिखर परिषदांना हजेरी लावली. येथे विविध जागतिक आर्थिक आणि राजकीय मुदयांवरील भारताच्या हस्तक्षेपाचे आणि विचारांचे कौतुक केले गेले.

अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रंम्प 25 फेब्रुवारी रोजी एक दिवसाच्या भारत दौऱ्यावर आले. या दौऱ्यादरम्यान दोन्ही देशांनी संरक्षण करारावर स्वाक्षरी करून स्वत ट्रम्प यांनी कराराची घोषणा केली. ते म्हणाले "आज आम्ही भारतासाठी अपाचे आणि MH-60 R हेलिकॉप्टर सकट तीन अब्ज डॉलर्सहून अधिकचे अमेरिकी संरक्षण उपकरण खरेदीसाठी करार करत परस्पर संरक्षण सहकार्याचा विस्तार केला आहे."

पाकशी मैत्रीचे संबंध प्रस्तापित करण्यासाठी पाकचे पंतप्रधान नवाझ शरीफ यांच्या वाढदिवसानिमित्त मोदी अचानक पाकिस्तानमध्ये गेले पण त्याचा परिणाम दिसून आला नाही.

मोदींच्या आमंत्रनावरून सप्टेंबर 2014 मध्ये चीनचे राष्ट्राध्यक्ष शी जिनपिंग यांनी भारत दौरा केला. परंतु यातही फारसे मैत्रीपुर्ण संबंध निर्माण झाले नाही. लवकरच भारत चीन सिमा वाद हा संघर्ष सुरु झाला.

मात्र दक्षिण आशियातील वर्चस्व राखण्यासाठी पाकला हाताशी धरून भारताला राह देण्याचे चिनी डावपेज वाढले. संयुक्त राष्ट्रांच्या सुरक्षापरिषदेचे कायमस्वरूपी सदस्यत्व भारताला न मिळावे यासाठी चीनचा खोडा कायम. पूर्व आणि आग्नेय आशियातील देशांशी संबंध सुधारण्यासाठी पूर्वीच्या सरकारच्या 'लूक ईस्ट पॉलीसीच्या' एक पाऊल पुढे जाऊन 'अॅक्ट इस्ट' धोरण ईशान्येकडील राज्यांतील दहशतवाद्यांचे बिमोड करण्यात म्यानमार बरोबरच सहकार्य करार आणि संबंधाचा फायदा जपान, दक्षिण कोरिया, वियतनाम, आणि फिली पिंस या देशांशी सहकार्य वाढवण्याचा प्रयत्न.

- दक्षिण आशियाई देशासाठी मोदींना दिलेली साऊथ एशिया सॅटेलाइट ची भेट.
- बांगलादेश बरोबरच सीमाप्रश्न सोडवण्याचा भारताला आलेला यश.
- अमेरिका, रशिया, युरोप आणि आगामी देश या गटांच्या पलीकडे जाऊन व्यापक भूमिका.
- संयुक्त राष्ट्रे ईस्ट एशिया समिट जी–20 ब्रिक्स संघटना, सांघाय को–ऑपरेशन ऑर्गनायझेशन इंडिया आफ्रिका समिट

अश्या व्यासपिठावरुन भारताच्या हित संबंधांना मुदे रेटण्याचा प्रयत्न.

- 'मेक इन इंडिया' डिजीटल इंडिया यांसारख्या महत्वाकांक्षी प्रकल्पासाठी परराष्ट्रीय धोरणांचा यशस्वी वापर.
- विदेशी गुंतवणूक भारतात आणण्यात मोदिला यश.
- सप्टेंबर 2014 रोजी UNO महासभेसाठी न्यूयॉर्क चा दौरा.
- अनु शिखर परिषदेसाठी 2016 मध्ये मोदींचा तिसऱ्यांदा अमेरिका दौरा.

अफगाणिस्तानमध्ये तालिबान्यांनी सत्ता हस्तगत केल्यानंतर दिनांक 22 सप्टेंबर 2021 रोजी अमेरिका दौऱ्यावर निघाले. पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी व अमेरिकेचे राष्ट्रध्यक्ष जो बायडन यांच्या भेटीकडे संपूर्ण जगाचे लक्ष लागलेले दिसते.

अमेरिका दौऱ्यावर असणारे भारताचे पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांनी ऑस्ट्रेलियाचे पंतप्रधान स्कॉट मॅरिसन यांच्याशी वाणिज्य, व्यापार, ऊर्जा आणि इतर क्षेत्रांमध्ये सहकार्याची चर्चा केली. तसेच जपानचे पंतप्रधान योशि हिदे सुभा यांच्यासोबत ही चर्चा केली या दोन्ही देशातील सहकार्य वाढवण्यावर भर दिला गेला.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी हे अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष जो बाईडन यांच्यासह 'QUAD' समेलानात सहभागी होणार आहेत. ऑस्ट्रेलिया आणि जपानचे नेतेही; सहभागी असतील. एशिया पॅसिफिक भागातल सहकार्य वाढवण्याच्या दृष्टीने हे संमेलन महत्वाचे मानले जातय.

सारांश :

एकंदरीत वरील विवेचनादरुन आपणाला असं स्पष्ट करता येते की, भारत हे एक जगातील सर्वात मोठे व यशस्वी लोकशाही चालवणारे राष्ट्र म्हणून ओळखल्या जाते. अशा या भारताच्या परराष्ट्र धोरणात जागतीक शांतता सुव्यवस्था व परस्पर सहकार्य या घटकांना मध्यवर्ती स्थान असून भारत सतत जागतीक शांततेला महत्व देत आहे. याच तत्वाच्या आधारे भारताचे पंतप्रधान होतीलच श्री नरेंद्र मोदी यांनी सुध्दा जागतिक शांतता सुव्यवस्था व सहकार्य निर्माण करण्यासाठी सतत प्रयत्न केला आहे. शेजारील राष्ट्रांशी सलोख्याचे मैत्रीचे व सहकार्याचे संबंध निर्माण केले जात आहे. जम्मू–काश्मीर सारखा संवेदनशील प्रश्न श्री नरेंद्र मोदी यांनी यशस्वीपणे हाताळलेला दिसून येतो. बांगलादेश सीमावाद जागतिक स्तारावर अमेरिका, जपान ऑस्ट्रलिया देशासारखे मित्र प्राप्त केले. तसेच असे असतांना श्री नरेंद्र मोदी यांनी राष्ट्र हिताकडे मात्र दुर्लक्ष होऊ दिले नाही. राष्ट्रहिताला प्रथम प्राधान्य देऊनच परराष्ट्र धोरणात वास्तववादी भूमिका घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. हे या ठिकाणी आवर्जून उल्लेख करावा लागेल.

संदर्भ ग्रथ :

1. युनायटेड नेशन, डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर
2. मोदी कालखंडातील भारताचे परराष्ट्र धोरण सातत्य आणि स्थित्यंतर, डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर
3. आंतरराष्ट्रीय संबंध, डॉ भूषण जोगुलवार
4. आंतरराष्ट्रीय संबंधश चंद्रशेखर दिवाण
5. भारताचे परराष्ट्र धोरण नवीन प्रवाह डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर

2021-22

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - LVI Year – 7 April 2022

Editor in Chief

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskrti Public School, Nanded.(MH. India)

Email: Shrishprakashan2009@gmil.com

Director

Mr. Tejas Rampurkar

(For International contact only +91-8857894082)

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple,
Taroda (KH), Nanded – 431605
(India -Maharashtra)

Email: Shrishprakashan2009@gmil.com
umbarkar.rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	PERCEPTION OF ADOLESCENTS REGARDING FOOD CONSUMPTION, SKIPPING MEALS AND BODY IMAGE	Dr. Chetana Vishwanathrao Donglikar	01
02.	SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND EMPOWERMENT OF WOMEN THROUGH AGRICULTURE: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES	Gurpinder Kumar	08
03.	ECO-TOURISM AND ITSPROSPECTS: A STUDY OF WATERFALLS IN TELANGANA STATE	Dr. INDIRA P.	15
04.	DETERMINANTS OF VOTING BEHAVIOUR OF PEOPLE IN INDIAN POLITICAL SYSTEM- A LITERATURE REVIEW	K. V. MANJUNATHA	23
05.	VITILIGO AND HOMEOPATHY	Dr. Toofan Chakravorty Dr. Vaishali Ram Pangarkar	32
06.	SIR ROGER DE COVERLY A CHARACTER PAR EXCELLENCE	Mundhe Dilipkumar Shivajirao	36
07.	ऑनलाइन शिक्षा: चुनौती और संभावनाएं	किरन यादव	38
08.	उदयन – वासवदत्ता	डॉ. मनीषा सिन्हा	40
09.	बौद्ध शिक्षा की प्रासंगिकता वर्तमान वैश्विक परिप्रेक्ष्य में	डॉ. ममता धाकड़	47
10.	देशी – विदेशी वाद	डॉ. बी. व्ही. डोंगरे (पाटील)	51
11.	स्वातंत्रपुर्व काळातील शेतकरी चळवळीमध्ये महात्मा गांधींच्या भूमिकेचे अध्ययन	अमोल सातपुते	54
12.	पानिपतच्या इतिहास प्रसिध्द लढाया-एक दृष्टिक्षेप	प्रा. शिवचरण एन. धांडे	57
13.	२०२१-२०२२ आणि २०२२-२०२३ या वर्षातील भारताच्या संरक्षण खर्चाची तुलना	प्रा. डॉ. धनंजय केशवराव पाटील	64
14.	महात्मा गांधी आणि राष्ट्रीय एकात्मता	सहा प्रा. लक्ष्मण बाबाराव यादव	74
15.	मराठवाडा मुक्तीसंग्राम : एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. डॉ. सूर्यकांत दिगंबर सावंत	76

महात्मा गांधी आणि राष्ट्रीय एकात्मता

सहा प्रा. लक्ष्मण बाबाराव यादव
बाबासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्यालय पारवा, ता. घाटंजी जि. यवतमाळ

प्रस्तावना :

भारतात जशी मानवनिर्मीत विविधता आहे, तसेच प्राकृतीक दृष्टया फार मोठया प्रमाणात भारतात विविधता दिसून येते. अखंड भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. जात, धर्म, पंथ, भाषा, संस्कृती व प्राकृतीक दृष्टया विविधता असली तरी या अखंड भारताला एकसंघ ठेवण्यासाठी देशात राष्ट्रीय ऐक्य निर्मीतीची आज गरज आहे. जो पर्यंत भारतात एकता निर्माण होणार नाही, तो पर्यंत देशाला स्वातंत्र मिळणार नाही. असे महात्मा गांधीजींना वाटत होते. कारण प्राचीन काळात भारतीय समाज कधीच एकसंघ नव्हता तो धर्म जाती भाषेवर विभागला गेलेला होता. अशा या समाजात राष्ट्रीयत्वाची भावना कशी निर्माण करायची हाच येथील नेते व समाज सुधारकांपुढील महत्वाचा प्रश्न होता. म्हणूनच भारतातील हिंदू मुसलमान यांच्यात बंधूभावाची भावना निर्माण करणे. भाषिक ऐक्य, धार्मिक ऐक्य, शैक्षणिक ऐक्य, गोहत्येमुळे निर्माण होणारा सामाजिक तेढ काढून टाकण्यासाठी महात्मा गांधीजींनी जे काही विचार मांडले त्यातूनच सामाजिक ऐक्य व राष्ट्रीय ऐक्य निर्माण होण्यास फार मोठी मदत झालेली आहे. महात्मा गांधीजींच्या मते ''राष्ट्रातील लोकांचे समान हेतू, समान ध्येय व समान दु:ख असणे व ते परस्पर सहकार्याने वाटून घेणे आणि असे करतांना सहनशिलता दाखविणे म्हणजे राष्ट्रीय एकात्मता होय'' ती निर्मान करण्यासाठी जे कांही विचार मांडले त्या विचारांचा आढावा प्रस्तूत शोध प्रबंधात घेण्यात आलेला आहे तो पुढीलप्रमाणे.

१. हिंदू मुस्लीम तेढ :–

प्राचीन काळापासून हिंदू मुस्लीम यांच्यात अनेक कारणांनी संघर्ष निर्मान होत असल्याचा दिसून येतो. महात्मा गांधीजीने संघर्षाच्या कारणांचा शोध घेवून त्यावर उपाय सुचविले. त्यांच्या मते या दोन धर्मात तणाव निर्माण होण्यास हिंदूंनी मशिदी समोर केलेले वाद्यवादन, मुस्लीमानी केलेल्या गोहत्या, कोविंग संस्थांनातील मोफलाचे बंड, फाझल हुसेन यांनी पंजाबमधील शिक्षणखात्यात तत्वाविषयी दाखविलेली अनास्था, मुसलमानांची शिरजोरी आणि हिंदूच्या न्याय बुध्दीबद्दल मुस्लीमांना वाटणारा अविश्वास ही गांधीजीच्या मते तणावाची कारणे आहे. हिंदू मुस्लीम संघर्ष जर कमी करायचा असेल तर त्यासाठी सामाजीक न्याय, परस्पर सहिष्णुता, सार्वजनिक जीवनातील एकदुसऱ्यांच्या पंथाचा आदर, अहिंसा आणि लवाद यांच्या माध्यमातून हे तंटे सोडविले जावेत की जेणेकरून भारतात राष्ट्रीय ऐक्य निर्माण होईल.

२. हिंदू मुस्लीम ऐक्य :–

महात्मा गांधीजींनी भारतीय जनतेत एकता निर्मान करण्यासाठी हिंदू–मुस्लीम यांच्यात राष्ट्रभावना निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. स्वातंत्र्य पूर्व काळात भारतातील इतर पुढाऱ्यांच्या तुलनेत महात्मा गांधीजीचे मुस्लीमांप्रती विचार अधिक अनुकुल होते. कारण महात्मा गांधी यांच्या शालेय जीवनात शेख महताब यांचा मित्र होता. तर दक्षिण आफ्रिकेला ते मुस्लीम व्यापारी बांधवाच्या निमंत्रणावरून गेले होते. मुसलमान समाजाचे मन आणि विचार समजून घेण्यासाठी महात्मा गांधीनी कुराण आणि शरियतचा सखोल अभ्यास केला होता. त्यामुळे आप–आपसातील धर्मभेद व मतभेद विसरून भारतातील निरनिराळ्या धर्माचे लोक आपल्या राजकीय हक्कासाठी एकत्र येवू शकतात, याचा प्रत्यय महात्मा गांधीनी प्रथम दक्षिण आफ्रिकेत आला होता. खिलाफत प्रश्नाबाबत मुस्लीमांच्या भावना समजून घेवून, त्यांना सहानूभुती दाखवल्यास त्यांच्या लढयाला साम्राज्य विरोधी स्वरुप मिळेल, आणि त्यांना राष्ट्रीय प्रवाहात सामील करुन घेता येईल अशी महात्मा गांधीजींची धारणा होती. म्हणून त्यांनी खिलाफत चळवळीला पाठिंबा दिला. तसेच पंजाब व खिलाफत या दोन्ही प्रकरणातील अन्याय दूर करण्याची राज्यकर्त्यांकडे मागनी केली. त्याचाच परिणाम कलकत्ता व नागपूर येथील राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनाला शेकडो मुसलमान बांधव हजर राहीले होते. एक दुसऱ्यांच्या धार्मिक भावनांचा आदर केल्यास हिंदू मुस्लीम ऐक्य साधण्यास व त्यातूनच पुढे राष्ट्रीय ऐक्य वाढवण्यास मदत होईल असे महात्मा गांधीजांना वाटत होते.

ऐवजी मनोधैर्यावर भर :–

महात्मा गांधीजींनी संघर्षाच्या काळात, लोकांनी स्वताच्या स्वरक्षणासाठी शासनावर अवलंबून राहणे, गांधीजींना पसंद नव्हते. समाजातील अत्याचाराचा विरोध केला पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. राजकीय व सामाजिक सर्व तटे अहिंसक मार्गानेच सोडविले पाहिजे. यावर महात्मा गांधीजींचा भर होता. त्यांच्या मते अहिंसक म्हणजे नव्हे तर धैर्याने तोंड दिले पाहिजे असे गांधीजी म्हणत.

त्या बंदीवरील उपाय :–

हिंदू मुस्लीम यांच्यातील तणावाचे कारण गोहत्या हे राहीले आहे. हिंदू धर्मीयांसाठी गाय ही पवित्र असून, त्याची उपयोगीता अधिक आहे. अशी जी मान्यात आहे. त्या बाबतीत गांधीजी सहमत होतेच. असे असतांना सुध्दा मानाकडून केली जाणारी गोहत्या आणि त्यातून दुखावल्या जाणाऱ्या हिंदू धर्मीयांच्या भावना या स्वभाविक असल्या यासाठी एकमेव उपाय हा गायीचे महत्व मुस्लीमांना समजावून सांगून त्यातूनच त्यांचे हृदयपरिवर्तन घडवून आनने हाच ठरतो. असे गांधीजी म्हणत.

हिंदू मुस्लीमांची संस्कृती एकच :–

हिंदू व मुसलमान हे दोन धर्म परस्पर विरोधी धर्म असले तरी, त्यांची संस्कृती मात्र एकच आहे. या धर्मांचे लोक रीत हिंदू वंशज आहेत. धर्म बदलला म्हणून मानसाची संस्कृती बदलत नाही. धर्म ही प्रत्येकाची खाजगी बाब आहे. संस्कृती मात्र एकच आहे. संस्कृतीच्या आधारावर दोन्ही समाजात ऐक्य निर्मान होवू शकते, असे गांधीजी म्हणत.

भाषिक ऐक्याच्या संबंधी विचार :–

स्वातंत्र्यपूर्व काळात धर्माएवढाच भाषेचा प्रश्न भारतामध्ये अत्यंत बिकट व गुंतागुंतीचा होऊन बसला होता. कारण तामध्ये १७९ भाषा प्रमुख ओळखल्या जातात. प्रत्येक भाषा हे एकेका प्रदेशातील लोकांच्या परस्पर विनिमयाचे साधन सल्यामुळे त्या त्या गटाची परंपरा व अस्मिता आणि संस्कृती भाषेशी निगडीत असते. या सर्व भाषांच्या व संस्कृतीच्या र विनिमयातून एक सुसंबंध बहुरंगी संस्कृती उदयाला आल्याशिवाय येथील राष्ट्रीय एकात्मता स्थिर होण्याची शक्यता ती. तेव्हा भाषेमधील अंतर कमी व्हावे म्हणून उत्तर–दक्षिणेतील सर्व प्रादेशीक भाषांसाठी देवनागरी लिपीचा वापर ण्यात यावा. प्रत्येकाने मातृभाषा व हिंदी यांच्या जोडीला आणखी एखादी प्रादेशिक भाषा शिकण्याचा प्रयत्न करावा असे गांधीजींचे मत होते. देवनागरी लिपीतून सर्व सुसहू होऊन त्यातून एकात्मता प्रस्थापित होऊ शकेल असे गांधीजींना वाटत ते.

निष्कर्ष :

महात्मा गांधीजींनी देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी जसा प्रयत्न केलेला आहे, तसाच त्यांनी भारतात राष्ट्रीय एकात्मता स्थापित होण्यासाठी केल्याचे त्यांच्या उपरोक्त विविध प्रश्नासंबंधीचे विचार अध्ययन करतांना दिसून येते. भारतीय समाज व्यवस्थेत तेढ निर्माण करण्यास कारण ठरलेल्या धर्म, भाषा, जात, वंश यातून बाहेर पडण्याचे उपाय व विचार महात्मा गांधीजींनी सांगितले आहेत. त्या विचारांचे आचरण केल्यास, तशा उपाययोजना केल्यास समाजातील तेढ कमी होऊन राष्ट्रीय ऐक्य प्रस्थापित होण्याचा मार्ग प्रशस्त होऊ शकतो. गोहत्ये सारखे संवेदनशिल मुद्दे मत आणि हृदय परिवर्तनानेच नष्ट होऊ शकतात. त्यासाठी अहिंसा आत्मबल वाढविणे हाच उपाय असल्याचे त्यांचे उपरोक्त विचारावरुन दिसून येते.

राष्ट्रीय एकात्मता प्रस्थापित होण्यासाठी उपरोक्त सर्व प्रश्नांना, मुद्यांना दुय्यमत्व देऊन माणूस पणाला प्राधान्य देण्याचा भारतीय समाजात प्रयत्न झाल्यास एकात्मता निर्माण होण्याचा मार्ग प्रशस्त होऊ शकेल. असा आशावाद महात्मा गांधींच्या विचारांतून व्यक्त होतो, आणि तो आशावाद राष्ट्रीय एकात्मतेचे बीज आहे असे म्हणावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ :

1. पंडीत, नलिनी गांधी, प्रकाशक दिणकर गागल चिटणीस प्रधालय, ३४/९०२ नेहरु नगर, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, २ ऑक्टो. १९८३.
2. हिंदू मुस्लीम टेन्शन, इ.टी. हिंदूज अँड मुस्लीम. हिंगोराणी प्रकाशन गुजरात.
3. जातिय ऐक्य, गांधी विचार दर्शन, भाग १०, गांधी वाङ्मय प्रकाशन समीती, वर्धा.
4. महात्मा गांधी खंड ७ गांधी सेवा आश्रम, वर्धा.
5. पाटील बी. बी. भारतीय शासन व राजकारण, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती १९९९.

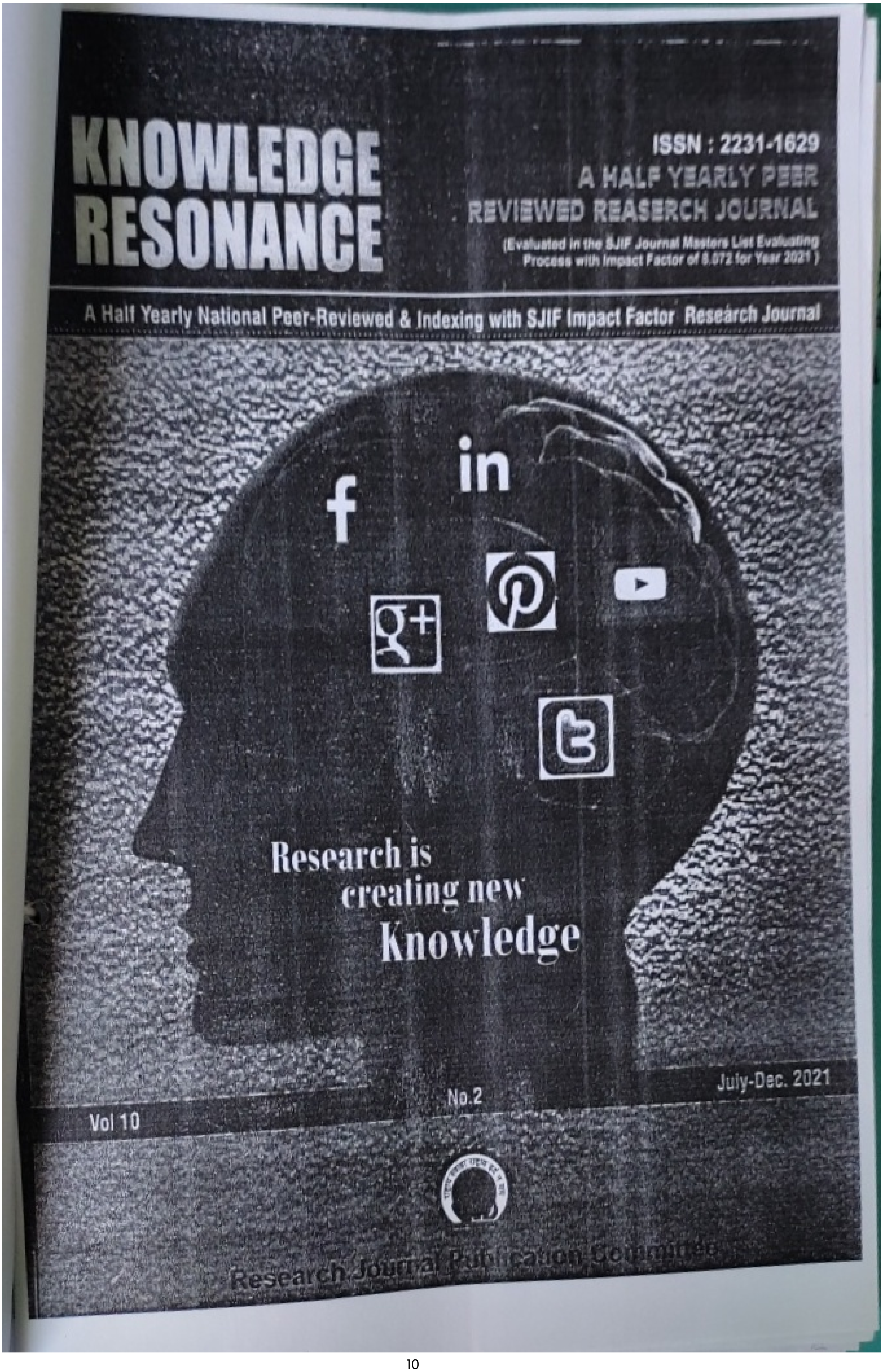

KNOWLEDGE RESONANCE

ISSN : 2231-1629
A HALF YEARLY PEER REVIEWED REASERCH JOURNAL
(Evaluated in the SJIF Journal Masters List Evaluating Process with Impact Factor of 8.072 for Year 2021)
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal

July-Dec. 2021
No.2
Vol 10
Research Journal Publication Committee

ISSN 2231-1629

IMPACT

July – December 2021-

CONTENTS

Sr. No.	Topic	Page No.
	Impact of Covid 19 From Legal Perspective Prof. Neha Kothari*, Dr. Pramila D'Souza**	01
	Various Services Provided by Libraries During Covid – 19 Dr. Manohar Kedar	09
	Comparative Analysis of Customer Satisfaction from Organized and Unorganized Retail Market Seema. P. Malve	11
	Public Revenue and Tax Administration of Acharya Kautilya Dr. Hemraj D. Choudhari	16
	Determinants of Intellectual Management and Sustainable Development as A Challenge and Way of Forward Dr.(MRS). Satinder Kaur Gujral	18
	Feminism: Rebuilding The Image of Women in Indian Fiction Dr. Aachal Mundafale	23
	Historical Consciousness and A Reading of Amitav Ghosh's The Hungry Tide Ms. Sarika Deshpande	25
	A Sociological Study of Dhangar Community in Western Maharashtra Mr. Abhijit Abaso Patil	29
	Work of Devraai in Environmental Protection: A Case Study Satish Dhanawade	32
	The Term Femicide: A Global Problem Faced in The Era Ku. Lumbini Haridas Ganvir	35
	Relevance of Gandhian Thought in Globalization Era: Impact of Mahatma Gandhi's Education Policy on New National Education Policy-2020 Dr. Vinod L. Sonawane	38
12.	Rationale Behind Bank Recapitalization Dr. Hemlata Namdev Kavare	42
13.	Dalit Women: Poverty, Gender and Caste-Based Discrimination in India Varsha R. Bhujbal	47
14.	Agriculture and Climate Change in Maharashtra Dr. Sujata Shende	50
15.	Social Impacts of Sez On Farmers of Shendra Region Dr. Manjusha Motiram Nalgirkar	53
16.	Critical Analysis of Challenges & Problems of Women Administrators Sangeeta Pandit Rajapurkar	57
17.	Emerging Trends of E-Commerce in India Dr. Munde Sanjeevani Dashrathrao	61
18.	Evaluation of Vidwan Expert Database with Special Reference to Maharashtra Dr. Manisha R. Khakre	66

निरीक्षणाचे निरीक्षण
श्रीमती मंदा प्रकाश उमाठे* डॉ. सरिता देशपांडे** 139
बेकारी सामाजिक समस्या: एक समाजशास्त्रीय अध्यन
प्रा. डॉ. राजेंद्र यादवराव बारसागडे 142
कीर्तन परंपरेतील स्त्री अभिव्यक्ती
डॉ. अनघा तेंडुलकर 145
भारतातील ग्रीन बँकिंग
प्रा. डॉ. सुरेश चंद्रकांत मेहेत्रे*, प्रा. डॉ. श्रद्धानंद बाबासाहेब माने** 149
वर्तमान कालीन समस्यांच्या संदर्भात ज्ञानेश्वरीतील अभयमिमांसा
डॉ. गणेश मुरलीधर बडे 152
बेरोजगारी– एक सामाजिक समस्या
मधु पाटेकर 158
भारतीय सार्वजनिक उपक्रमांची विकासाचा प्रादेशिक असमतोल कमी करण्यातील भूमिका 161
डॉ. बाळासाहेब निर्मळ
पर्यावरण समस्या आणि सुरक्षा 164
डॉ. आर. जी. टाले
व्यंकटेश माडगूळकर यांची 'सत्तान्तर': एक पुनरावलोकन 168
प्रा. शैलेश औटी
आदिवासी आर्थिक समस्या आणि विकास: चिकित्सक अध्ययन 174
भाग्यश्री स. होले
आदिवासींचे संघर्षमय जीवन 177
डॉ. सोमा पी. गोंडाणे
भारतीय संविधानात आदिवासींकरिता असलेल्या विविध तरतुदी 181
सविता नामदेवराव खंडारे
संत नामदेवांच्या अभंगरचनेतील कृषिविषयक जाणिवा 186
प्रा. डॉ.ज्ञानबा महादू गाडे
आदिवासी साहित्य प्रवाहातील कविता व सद्य:स्थिती 188
डॉ. शिवराज काचे
53. सत्याचे प्रयोग आत्मचरित्र आणि गांधींना झालेली स्व: जाणिव 193
संजय जनार्धन आगलावे
54. विधवा महिलांच्या समस्या व समाजसुधारकांची कार्य 196
डॉ. पोपळघट राजू शेषराव
55. पर्यावरण आणि मानवी हस्तक्षेप 199
श्री. दत्तराव पंतू पवार
56. एका तेजस्विनीची चित्तरकथा: मास्तरांची सावली 202
डॉ.लक्ष्मण ना. वाघमारे
57. स्त्री मुक्ती चळवळीतील राजश्री शाहू महाराज यांचे योगदान 205
देशमुख प्रतीक्षा ब्रह्मदेव
58. भविष्यातील भारत आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार 207
डॉ. सागर लोकनाथ बडगे
59. Exploring Anita Desai's Fasting, Feasting with feminist view 211
Swapnil R. Dahat
60. समाजसुधारणेत महात्मा फुले यांचे योगदान 214
डॉ. सौ. रायठक दिपमाला विश्वनाथ

सरकारमान्य झाल्यावर होते
झाली. कलम 370 हेही शेख
मुळे राज्यघटनेत घालावे लागले.
आहे. या निर्णयात नेहरूंच नव्हे
सहभागी होते. घटना समितीतील
कलमाला प्रखर विरोध असल्यामुळे
निर्माण झाला होता. आणि शेवटी जरी
अय्यंगार यांच्या कार्यकक्षेत येत
समितीच्या सदस्यांची समजूत
वल्लभभाईंना पार पाडावी लागली.
राज्यघटनेच्या भाग झाल्यावर त्याचे
येत आहे. या दुखण्यातून बाहेर
प्रश्न सोडवायला कोणत्याच राजकीय
तसे आपली प्रतिमा मुसलमान
त्यातील सर्वात मोठी भीती म्हणूनच
आजवर तसे पडून होते. या प्रश्नाची
समजून घेतली पाहिजे. ज्या राजकीय
या सर्व घटनांशी संबंध आला होता ते
काही चुका झाल्या होत्या हे आजही
तयार नाहीत. 370 कलमांचा राज्य
केंद्र सरकारने जाणीपूर्वक गैरवापर केला
करून चालणार नाही. अनेकदा ती
नव्हे तर राज्यघटनेचा विपर्यास
राज्य म्हणून घेणाऱ्या या देशात
त्याकडे दुर्लक्षच केले.

तरतुदी :

पहिले हंगामी सरकार स्थापन
अब्दुला यांनी संविधान कक्षेच्या बाहेर
केली. काश्मीरला विशेष दर्जा
शेख अब्दुला यांनी केली , परंतु याला
विरोध होता. त्यामुळे पंडीत नेहरूंनी ही
स्वामी अय्यंगार यांचेवर सोपविली.
काश्मीर राज्याला एक वेगळी घटनासमिती
परवानगी दिली. 1956 मध्ये ही घटना
प्रक्रिया पूर्ण झाली.

नुसार जम्मू काश्मीरची वेगळी घटना

काश्मिरमध्ये अशांतता पसरविणाऱ्याला
करता येत नव्हते.

नुसार सुरक्षा, परराष्ट्र धोरण, दळणवळण
त्या राज्यात कोणत्याही कायद्याची
करण्याकरिता त्या विधानसभेची संमती
होती.

च्या संदर्भात कायदे करण्याकरिता संसद
होती, परंतु जम्मू काश्मीरमध्ये हे अधिकार
विधानसभेकडे सुरक्षित होते.

नुसार तिथे आर्थिक आणीबाणी लावता येत
फक्त बाह्य धोका असेल तरच त्या राज्याच्या
सभेच्या संमतीने आणीबाणी लावता येत होती.

6. जम्मू काश्मीर वगळता भारतातील इतर कोणत्याही राज्यातील लोक इथे मालमत्ता विकत घेऊ शकत नव्हते.
7. केन्द्र सूची किंवा समवर्ती सूची यामधील विषय संसदेच्या कार्यक्षेत्रात येत होते. राज्यसूचीवर मात्र ह्या तरतूदी लागू होत नव्हत्या.

या सर्व तरतुदी कलम 370 अंतर्गत त्या राज्यामध्ये होत्या.

कलम 370 नंतरचे जम्मू काश्मीर :

1. 370 कलमाने जम्मु व काश्मीर या घटक राज्याला मिळालेला विशेष दर्जा संपुष्टात आला आणि 31 ऑक्टोबर 2019 रोजी जम्मू व काश्मीर व लदाख असे हे तिन संघराज्य अस्तीवात आले.
2. जम्मू काश्मीर मध्ये केंद्र शासनाचा नविन कायदा लागू करत असतांना तिथल्या घटक राज्य सरकारच्या परवानगीची आवश्यकता राहीलेली नाही.
3. कलम 370 वे रद्द केल्यामुळे पाकिस्तानला जम्मु आणि काश्मीर मध्ये दहशतवादी कारवाया, अंतर्गत अशांतता घुसखोरी, फुटीसावादी चळवळीला खत पाणी घालण्याचे कायमचे बंद झाले केंद्रीय गृह राज्यमंत्री नित्यानंद राय ने राज्यसभेत प्रश्नाला उत्तर देतांना वर्षे 2020 मध्ये मागील वर्षा पेक्षा 59 % आतंकवादी घटना कमी झाल्या.
4. जम्मु आणि काश्मीर मधील गुंतवणूक आणि संपत्ती खरेदीचा मार्ग पूर्ण पणे मोकळा झाला आहे.
5. केंद्र शासन आता इतर राज्यांप्रमाने जम्मु आणि कश्मीर मध्ये घटक राज्याच्या कायदयात निर्भीड पणे हस्तक्षेप करू शकते.
6. जम्मु आणि कश्मीर मध्ये विदेशी पर्यटकास आकर्षीत करण्यासाठी केंद्र शासनाच्या पर्यटन विभागामार्फत अनेक योजना राबविल्या जात आहेत.
7. कलम 370 रदद केल्यामुळे जम्मु आणि कश्मीर ला असलेला स्वतंत्र ध्वज आपोआप रदद होवून तेथे राष्ट्रध्वज तिरंगा हा एकमेव राष्ट्रध्वज स्विकारण्यात आलेला आहे.
8. इतर घटकराज्यांप्रमाणे समान राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण जम्मु आणि कश्मीर मध्ये राबविले जात आहे. त्या करिता नविन 50 डिग्री कॉलेज, 25 हजार सीट कॉलेज आणि 7 मेडीकल कॉलेज तर लदाखमध्ये बौध्द अध्ययन केंद्र व केंद्रीय विश्व विद्यालयाची घोषणा करण्यात आली.
9. जम्मु आणि कश्मीरची सुरक्षा करणाऱ्या सुरक्षा रक्षकांना अधिकाऱ्यांना सेवा देतांना येणाऱ्या अडचणी व होणाऱ्या त्रासांना कायमचा निषेध मिळाला.
10. पाकिस्तान नेहमी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कास्मीर प्रश्ना वरून भारता विरोधात अपप्रचार करून आपला आतंकवादी चेहरा झाकत होता. तो आता कलम 370 रदद केल्यामुळे तो आता कायम स्वरूपी बंद झालेला आहे.
11. जम्मु आणि कश्मीरच्या नागरीकांना प्रथम घटकराज्याचे नागरिक व नंतर संपूर्ण भारताचे नागरीक असे दुहेरी नागरीकत्व अस्तित्वात होते. ते

...व्यावहारिक, सामाजिक, धार्मिक मूल्ये परिवर्तन होत आहे. हे गृहितकृत्ये संशोधन कार्य हातात घेण्यापूर्वी गृहित धरले होते. ...उत्तरदात्यांच्या प्रतिसादावरून हे गृहित ...असे निदर्शनास येते. डॉ.आंबेडकरांचा ...च्या विचारानुसार आणि बौध्द धम्माच्या ...च्या आटोकाट प्रयत्न बौध्द समाज ...याचा आढळून येते. डॉ. आंबेडकरांनी सांगितले ...शिवाय मान्याच्या जागा काबीज करता ...खरीखुरी सत्ता आपल्या हाती आली ...नार नाही." डॉ.आंबेडकराचा हा विचार ...च्या हृदयात कोरून ठेवला आहे. बौध्द ...आपल्या मुलांनादेखील डॉ. आंबेडकररांच्या या ...विचार आठवण करून दिली.

...मिळावे, परंतु त्या शिक्षणाच्या माध्यमातून ...शासकीय सेवेतील उच्च जागा प्राप्त करायच्या ...बौध्द विद्यार्थ्यांने स्वीकारला उच्च जागा ...प्राप्त होणार नाही. त्याकरीता आपणास ...करायचा आहे. आपल्या व्यक्तिमत्वाचा विकास ...अशी खूणगाठ मनाशी बांधून बौध्द विद्यार्थी ...प्रयत्न करू लागलेत. आधुनिक काळात ...जेवढे अधिक विषद केले तेवढे कमीच ...परिस्थितीशी समायोजन व विकास ...जनता शिक्षित असणे अतिशय गरजेचे आहे. ...व्यक्ति विकासाचे साधन आहे हे खरे पण ...आर्थिक विकासाला हातभार न लावणाऱ्या ...प्रतिसाद ग्रामवासियांच्याकडून मिळणे ...म्हणूनच त्यांना नागरिकत्वाचे शिक्षण, आपले ...ग्रामीण पुनर्रचनसाठी क्रियाशिल घटक ...स्वतःचा बौध्दिक विकास, नविन ...विचार, नविन तंत्रे यांची ओळख इत्यादी ...समाजशिक्षणात अभिप्रेत आहे. "म्हणुनच ...आयोगाने म्हटले होते की," देशात सर्वात मोठी ...नसुन ती लोकांच्या हुशारीत व कौशल्यात ...व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास करणारे, ...सुप्त शक्ती विकसीत करणारी प्रक्रिया म्हणजे ..."

...

...स्त्री शिक्षणाचे महत्व ओळखले. मुलांप्रमाणेच ...शिक्षण दिले पाहिजे असे त्यांचे मत आहे. डॉ. ...मुला–मुलींना शिक्षण देण्याच्या संदर्भात ...केला होता. डॉ.आंबेडकरांनी सांगितले की, ...मुलींनाही शिक्षण दिले पाहिजे. ज्ञान आणि ...काही पुरूषासांठीच नाही. त्या स्त्रियांनाही ...आहेत." तसेच बौध्द धम्मामध्ये स्त्री–पुरुष समता ...बौध्दाने स्त्रियांनादेखील धम्माचा उपदेश दिला. भिक्खुप्रमाणेच भिक्खुणींचादेखील संघ होता. डॉ.आंबेडकर आणि बौध्दधम्मामुळे बौध्दांमध्ये स्त्री–पुरुष समतेचा विचार रूजला. त्यामुळे मुलांप्रमाणेच मुलींनादेखील शिक्षण देण्यास सुरूवात केली. मुलांना शिक्षण द्यावे. मुलांना शिक्षण द्यावे. परंतु मुलींना शिक्षण नाही दिले तर हरकत नाही असा विचार बौध्दांनी केला नाही. मुलींच्या व्यक्तिमत्वाच्या विकासाकरीता देखील शिक्षणाची आवश्यकता आहे. मुलीदेखील शिकल्या पाहिजेत असा विचार करून त्यांनी मुलींनादेखील प्राथमिक किंवा माध्यमिकच नव्हे तर उच्च शिक्षण दिले आहे. ग्रामीण लोक चांगले शिक्षण प्राप्त करू न शकल्यामुळे शेतीमध्ये वैज्ञानिक आधुनिक पध्दतीचा उपयोग न केल्यामुळे उत्पादकता उत्पादन वाढविण्यात असमर्थ ठरले यावर समोर जाऊन सुबहसिंह यादव म्हणतात की, "कसेही असले तरी आपल्या समोर आज आव्हान आहे की, या ग्रामीण क्षेत्रातील शिक्षण वाढीला प्राधान्य कसे द्यावे. कोणत्या पध्दतीचा अवलंब करावा हा प्रश्न आहे."

मुल्यांकनः

धर्मांतरीता बौध्द कुटूंबातील उत्तरदात्याची शैक्षणिक स्थिती जाणून घेण्यात आली. कुटूंबातील सदस्यांनी जास्त शिक्षण न घेतल्याची कारणे, शिक्षणातून झालेल्या बदलाची स्थिती, स्त्रियांचे शिक्षण, इत्यादींचा उलगडा करण्यात आला व शिक्षणातून विचारात, व्यक्तीमत्वात व सर्वांगीण विकासात होत असलेल्या बदलाचा आढावा घेण्यात आला.

संदर्भ सूची

1. शरयु अनंतराम, भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान. दडसे उमा, पॉप्युलर पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई–1987,पृ.क्र.104
2. *Maharashtra Govt. Dr. Ambedkar Writing and Speeches, Vol.2, Education Department-1982, P.No.62*
3. महाराष्ट्र शासन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड–18 भाग–1, उच्च आणि तंत्र शिक्षण महाराष्ट्र शासन, पृ.क्र.523
4. शर्मा रामनाथ, शैक्षणिक समाजशास्त्र शर्मा राजेंद्रकुमार ॲटलांटिक पब्लिशर्स ॲण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स, नवी दिल्ली–1997,पृ.क्र.35
5. धनंजय किर (संपादक), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,मुंबई–1980,पृ.क्र.03
6. भांडारकर पु.ल., भारतातील सामाजिक समस्या (संपादक– डॉ. विलास संगवे) पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई–1979, पृ.क्र.287
7. शर्मा रामनाथ, शैक्षणिक समाजशास्त्र, शर्मा राजेंद्रकुमार, तत्रेव, पृ.क्र. 92
8. नाटाणी शोभा, भारतीय समाज और नारी: दशा एवं दिशा पार्क पब्लिशर्स, जयपुर 2010, पृ.क्र.62
9. चौधरी नारायण, सामाजिक परिवर्तनः प्रक्रिया व घटक जोशी विरोचन, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ,नाशिक बापट जोत्सना, 2009, पृ.क्र.80
10. शरयु अनंतराम, सामाजिक संस्था, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ,नागपुर विद्यापीठ नागपुर 1981,पृ.क्र.20

2021-22

Impact Factor-8.575 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

March -2022
ISSUE No- (CCCXLI) 341

The Relevance of The Feminism Movement in the Twenty -First Century

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research &, Development
Training Institute, Amravati.

Editors
Dr. Chetana Yogesh Patil
Convener & Vice Principal , Head,
Women Development Cell
Arts, Commerce and Science College,
Onde, Tal. Vikramgad, Dist. Palghar

Executive-Editors
Dr. Vinod S. Sonawane
I/C Principal,
Arts, Commerce and Science College, Onde,
Tal. Vikramgad, Dist. Palghar

Editors
Dr. Basweshwar Pandagale
Co-Ordinator
HOD, Department of Political Science
Arts, Commerce and Science College,
Onde, Tal. Vikramgad, Dist. Palghar

B.Aadhar

This Journal is indexed in :
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

'Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 341 (CCCXLI)
ISSN : 2278-9308
March, 2022

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील महिलांचे योगदान — प्रा.डॉ.कोंडेकर आर.एस.	1
2	स्त्रीवाद : लिंगगुणोत्तर प्रमाणातील विशमता व स्त्रीभ्रूण हत्या — प्रा. डॉ. रोहित सुधाकर गायकवाड	5
3	सणगर समाजातील स्त्रीयांचे प्रश्न व स्त्रीवाद — प्रा. डॉ. सुनिलदत्त एस. गवरे	9
4	भारतीय संविधान आणि महिला सक्षमिकरण — सहा. प्रा. लक्ष्मन बाबाराव यादव	17
5	पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांचा राजकीय सहभाग एक चिकित्सक अध्ययन — डॉ. सुभाष दौलतराव उघाडे	20
6	स्त्रीवाद आणि आदिवासी महिला — डॉ. अजय पेरस बोरकर	26
7	महिला सक्षमीकरण: सामाजिक, साहित्यिक चळवळीच्या संदर्भातून — प्रा.संदिप वसटे	32
8	आधुनिक मनू आणि स्त्रीमुक्ती बील — डॉ.पौळ बावन श्रीपती	38
9	साधना साप्ताहिकातून स्त्रीवादी चळवळीचा आढावा — डॉ. वाईकर शोभा [illegible]	43
10	[illegible] महाराष्ट्रातील आदिवासी स्त्रियांची स्थिती. — डॉ.संतोष हनुमंत [illegible]	46
11	[illegible] स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील महिलांचा राजकीय सहभाग — प्रा. डॉ. [illegible]	[illegible]
12	[illegible] जिल्ह्यातील आदिवासी स्त्रियांच्या समोरील आव्हानांचा अभ्यास — Mr. Sante Lakhandra Ramchandra	[illegible]
13	[illegible] — डॉ. [illegible]	[illegible]
14	[illegible] — डॉ. [illegible]	[illegible]
15	[illegible]	[illegible]
16	[illegible]	[illegible]
17	[illegible]	[illegible]
18	[illegible]	[illegible]

'Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575, Issue NO, 341 (CCCXLI)
ISSN : 2278-9308
March, 2022

भारतीय संविधान आणि महिला सक्षमिकरण

सहा. प्रा. लक्ष्मन बाबाराव यादव
बाबासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्यालय पारवा, ता. घाटंजी जि. यवतमाळ

प्रस्तावना :

जगामध्ये कोणत्याही राष्ट्राची उन्नती किंवा अधोगती हे त्या राष्ट्रातील स्त्रियांच्या स्थितीवर अवलंबून असते. स्वतंत्र भारताचे पंतप्रधान स्व. पंडीत नेहरू म्हणतात की 'भारताची प्रगती महिलांच्या स्थितीवरुन ठरविल्या गेली पाहिजे' प्रसिध्द पाशश्चिमात्य विचारवंत प्लेटो म्हणतो की, 'ज्या जगामध्ये महिलांना सार्वजनीक कार्य करण्यापासून वंचीत ठेवले जाते, तो कधीही आदर्श समाज बनु शकत नाही' भारताच्या इतिहासात स्त्रियांचे स्थान आदर्श सन्मान व पुजनिय आहे. यावाबत दुमत नाही आज देशाला स्वातंत्र्याची जी सुवर्ण संधी मिळाली आहे त्यात देखील स्त्रियांचा मोलाचा वाटा आहे. महिलांनी आपल्या कर्तृत्वाच्या माध्यमातून देशाला सुसंस्कृत करण्याचे कार्य केले आहे. नव्हे तर देशाला विकासाच्या सुवर्ण पहाटेकडे नेण्याचे विधायक कार्यसुध्दा त्यांनी केले आहे. फ्रान्सचा सम्राट नेपोलियन बोनापार्ट स्त्रियांचे महत्व सांगतांना असे म्हणतो की, 'तुम्ही मला योग्य मत द्या मी तुम्हाला एक योग्य राष्ट्र देतो.' १९ वे शतक हे भारतीय समाज आणि राजकारणात विभाजन लेख म्हणुन सिध्द झाले. विदेशी वर्चस्व पुर्व इंग्रजी सत्ता आणि मिशनरी यांच्या माध्यमातून भारतीय समाजरचनेत बाहेरील शक्तीचा प्रभाव, सूत्र संचालन आणि दखल सुरु झाली तेव्हापासून भारतीय स्त्रीयांचा प्रश्न प्रभावीत झाला. ब्राम्हो समाज, प्रार्थना समाज, आर्य समाज, रामकृष्ण मिशन इत्यादी संस्था आणि संघटनांची भारतीय समाजात सुरू असलेल्या स्त्री–पुरुष विषमतेला आव्हान देऊन विषमता मिटविण्याचा प्रयत्न केला. १८८७ मध्ये स्थापन झालेल्या नॅशनल सोशल कॉन्फरन्सचे योगदान राष्ट्रीय स्तरावरील परिवर्तन प्रक्रीयेत उल्लेखनिय होते. यावेळी स्त्रियांच्या हिताच्या दृष्टीने; सामाजिक कायदे निर्माण करण्याकरिता संघर्ष करण्यात आला. त्यात राजा राम मोहनरॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, केशवचंद्र सेन, डी. के. कर्वे, महादेव गोविंद रानडे, गोपालकृष्ण गोखले आणि ॲनी बेझंट यांचे योगदान लाभले. शिक्षणाच्या क्षेत्रात ज्योतिबा फुले, रामगोपाल घोष, केशवचंद्र सेन्, पंडिता रमाबाई, सावित्रीबाई फुले इत्यादीचे योगदान होते. महात्मा गांधीच्या राष्ट्रीय आंदोलनात सरोजिनी नायडू, हंसा मेहता, विजया कृपलानी यांनी भाग घेऊन समांतर महिलांच्या प्रश्नावर संघर्ष सुरु केला. भारत स्वातंत्र झाल्यानंतर राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटनेची बांधनी समता, स्वातंत्र, न्याय व बंधुता या मुल्यावर करुन मानव निर्मीत विषमता नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. हजारो वर्षापासून स्त्रियात लादलेली आर्थिक सामाजिक गुलामी कायद्याने नष्ट केली. घटनेनुसार समानतेचा अधिकार बहाल करण्यात आला व स्त्रियांचे हितसंवर्धन करण्यात आले. आज संविधानाने शैक्षणिक, राजकिय व प्रशासकिय क्षेत्रात आरक्षणाची तरतुद करून स्त्रियांचे स्थान सक्षम करण्यात आले आहे.

प्रस्तुत शोध निबंधात भारतीय संविधानातील तरतुदी व महिला सक्षमिकरणासाठी साहयभूत ठरतात याचा परामर्श देण्यात आलेला आहे.

विभिन्न काळातील स्त्रियांची स्थिती :

वैदिक काळ :– हा काळ प्रदिर्घ चार हजार वर्षाचा असावा इ.स. पूर्व ६००० वर्षा पर्यंतच फक्त याच काळात स्त्रियांची स्थिती केवळ चांगलीच नाहीतर अंत्यत प्रगत होती. कारण या काळात समानता होती. पत्नीच्या रूपात तीचा दर्जा श्रेष्ट होता, ते घर नाही ज्या दारात पत्नी

'Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575 Issue NO. 341 (CCCXLI)
ISSN : 2278-9308
March, 2022

कलम ३५ (३) नुसार कोणत्याही गोष्टीमुळे स्त्रिया, बालके यांच्या करीता कोणतीही विशेष तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

कलम ३९ (क) उपजिविकेचे पर्याप्त साधन मिळविण्याचा अधिकार स्त्री व पुरूषांना सारखाच आहे.

कलम ३९ (घ) पुरुष व स्त्रिया या दोघांनाही समान कामासाठी समान वेतन मिळावे.

७३ व ७४ व्या संशोधनांमुळे स्त्रियांसाठी पंचायत राज योजनेत ५० टक्के भागीदारी मिळविली आहे. केलेल्या कायदे करून स्त्रियांचे घटनात्मक अधिकार सुरक्षित केले ते पुढीलप्रमाणे –

1. हिंदू विवाद अधिनियम १९५५
2. हिंदू वारस कायदा १९५५
3. हिंदू दत्तक ग्रहण कायदा
4. पोटगी कायदे १९५६
5. मुलींचा अनैतीक व्यापार विरोधी कायदा १९६६
6. हुंडा बंदी कायदा १९६१
7. हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा १९८३
8. गर्भजल परिक्षा कयादा १९८८
9. कौटुंबीक हिंसाचार संरक्षण कायदा २००५

अशाप्रकारे कायदे निर्माण करून समाजव्यवस्थेतील अडथळे दूर केले.

निष्कर्ष :–

वरिल विवेचनावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून अनेक वर्षापासूनची स्त्रियांवर लादलेली अर्थिक, सामाजिक व राजकीय गुलामी कायद्याने नष्ट झाली. सर्व नागरिकाला समान मुल्यानुसार आनले कलम १४ ते १८ मध्ये स्त्री आणि पुरुष यांच्यात कोणताही भेद न करता समानता आणली. स्त्री–पुरुष भेद राजकीय प्रक्रियेत नष्ट करून घटनेत समान मुल्य दिली. समाजातील वाईट चाली रितीवर त्यांनी घटनात्मक प्रतिबंध टाकले. स्त्रियांना अधिकार प्रदान करण्यात आला व स्त्रियांचे हितसंर्वधन करण्यात आले. यासाठी डॉ. आंबेडकरांचे योगदान अत्यंत महत्वाचे लाभले. आजची स्त्री ही शिक्षणातच नव्हे तर, अर्थार्जन स्वावलंबनामुळे सक्षम होतांना दिसत आहे. एवढेच नव्हे तर आज महीला सक्षमीकरणा अंतर्गत स्त्रियांच्या विकासाच्या अनुषंगाने राष्ट्र–राज्य आणि स्थानीक पातळीवर अनेक प्रयत्न होत असल्याचे दिसुन येतात.

संदर्भ ग्रंथ सुची :–

1. नारायण महिला जागृती और पब्लिकेशन डिस्ट्रीब्युटर, नागनी, नागपूर, संस्करण – २०१२
2. लोकराज्य मासिक ऑक्टोबर – २००६.
3. उर्वशी स्त्री शिक्षणाची वाटचाल मुंबई १९६८
4. स्त्री चळवळीची वाटचाल सुगावा प्रकाशने पूणे–२००५
5. भारतीय संविधान (लेखक – ॲड. एम. के. दिवकर)

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

2021-22

Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCCXVI) 316

September -2021

National E-Conference on

Socio-Religious and Political Movements in the Pre-independence Period and Today

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive-Editor
Dr. Nilima D. Deshmukh
Principal
Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao
Shingne Arts College,
Khamgaon, Dist. Buldana

Executive-Editor
Dr. J. B. Devhade
Principal
Late Pushpadevi Patil Art's and Science
College, Risod, Dist.Washim

Editors
Dr. Pramod R.Chavan
Associate Professor & HOD,Deparment of History
Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao Shingne Arts College,
Khamgaon, Dist. Buldana

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 316 (CCCXVI)
ISSN : 2278-9308
September, 2021

सामाजिक संस्था व समाजसुधारकांचे योगदान

डॉ.जगदीश दयासागर हेंडवे
सहायक प्राध्यापक इतिहास विभाग प्रमुख बाबासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्यालय ,
पारवा .ता.घाटंजी जि.यवतमाळ .

***प्रस्तावना :-**

अनिष्ट चालीरीतींना पायबंद घालून सामाजिक स्वास्थ्य व कल्याण यासाठी केलेले उपाय व बदल म्हणजे सामाजिक सुधारणा होय .सामाजिक सुधारणा म्हणजे समाजात बुद्धी पुरस्पर समाज हितकारक केलेले बदल होय. सामाजिक सुधारणांचा मूळ हेतू लोकांचे प्राकृतिक, सामाजिक, मानसिक, बौद्धिक व भावनात्मक स्वास्थ्य अबाधित ठेवणे हा असतो. या संज्ञेची व्याप्ती व कृती कथा कृतीकक्षा कालानुसार व सामाजिक कायद्यानुसार बदलत असते. सुधारणा आणि संस्कृती या माणसाच्या अभिव्यक्तीतून निर्माण झालेल्या मानवनिर्मित परंपरा व चालीरीती होत. सामाजिक सुधारणा म्हणजे समाजाची सर्वांगीण सुधारणा होय. भारतात इंग्रजी सत्तेच्या प्रस्थापनेनंतर इंग्रजांची शिक्षण व्यवस्था स्थापन झाली. इंग्रजांकडून मिळालेल्या शिक्षणामुळे संस्कारित झालेल्या सुशिक्षितांना आपल्या समाजाकडे पाहण्याची नवीन मानवतावादी दृष्टी मिळाली .आपल्या समाजातील जाचक रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा नाहीशा झाल्याशिवाय समाजाचा विकास शक्य नाही. अशी सुशिक्षितांची पक्की धारणा झाली होती.या समाज सुधारकांमध्ये ,राजाराम मोहन राय ,महात्मा जोतीबा फुले, ईश्वरचंद्र विद्यासागर , महादेव गोविंद रानडे , सत्यशोधक समाज अशा अनेक समाज सुधारकांनी आपले समाज कार्यासाठी जीवन पानांस लावले .

***समाज सुधारक व त्यांच्या संस्था आणि सामाजिक सुधारणा:-**

राजाराम मोहन राय यांनी समाजसुधारकांची परंपरा सुरू केली. म्हणूनच त्यांना आद्य समाजसुधारक म्हटले जाते. त्यांनी ब्राह्मो समाजाची स्थापना केल्यामुळे भारतात एका नवीन युगाला प्रारंभ झाला. बुद्धिप्रामाण्य व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि मानवी समानता ही तीन मूल्य त्यांनी भारतीय समाजाला उपलब्ध करून दिली. अमानुष सती प्रथा नष्ट करण्यासाठी तसेच कन्याविक्रय, कन्याहत्या, बालविवाह, वृद्ध विवाह अशा हीन चालींच्या बंधनातून भारतीय स्त्रीला मुक्त करण्यासाठी त्यांनी आंदोलन उभे केले होते. पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी ही स्थिती सुधारण्यासाठी अथक प्रयत्न केले. विधवांच्या पुनर्विवाह साठी केशवचंद्र सेन यांनी बंगालमध्ये ब्राह्मो समाजातर्फे चळवळ सुरू केली होती. बाळशास्त्री जांभेकर, लोकहितवादी ,महात्मा ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, न्यायमूर्ती रानडे, विठ्ठल रामजी शिंदे डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील, पंडिता रमाबाई, धोंडो केशव कर्वे इत्यादींनी समाजातील अनिष्ट रूढी ,परंपरा नष्ट करण्यासाठी अविरत लढा दिला. इंग्रजी अमदानीच्या आरंभी ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी स्त्री शिक्षणाच्या संदर्भात केलेले कार्य उल्लेखनीय आहे. इ.स.१८१९ साली मुलींसाठी पहिली शाळा त्यांनी कोलकत्ता येथे काढली. १८३४ पर्यंत या शहरात मुलींसाठी तीन शाळा निघाल्या होत्या.

***सत्यशोधक समाज व महात्मा फुले:-**

क्रांतिबा महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी १८४८ पुणे येथे मुलींसाठी शाळा स्थापन केली. पुढे आणखी दोन शाळा काढल्या होत्या. त्यांनी प्रथम सावित्रीबाईंना शिक्षणाचे धडे दिले व त्यांना शाळेत शिक्षिका व मुख्याध्यापिका पदी नियुक्त केले. सावित्री व ज्योतीच्या कार्यामुळेच आज देशाच्या सर्वोच्च पदावर स्त्री विराजमान झाली आहे. खऱ्या अर्थाने महाराष्ट्रात स्त्री-शिक्षणाचे महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी बीजारोपण केले होते.एवढेच नव्हे तर त्यांनी अस्पृश्यांसाठी शाळा काढल्या .अस्पृश्यांना पिण्याचे पाणी सुद्धा सहजपणे मिळत नव्हते. तेव्हा जोतीरावांनी आपल्या वाड्यातील पाण्याचा हौद अस्पृश्यांसाठी खुला केला होता. ही त्या काळातील प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्ध उभारलेली फार मोठी क्रांती होती. एवढेच नव्हे तर अंधश्रद्धेचे निर्मूलन करून वैचारिक क्रांती घडवून आणण्यासाठी तसेच समता प्रधान समाजाच्या निर्मितीसाठी २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी पुणे येथे सत्यशोधक समाज या संस्थेची स्थापना केली .सामाजिक समता व समता प्रधान समाज निर्मितीसाठी महाराष्ट्रात स्थापन झालेला सत्यशोधक समाज क्रांतिकारक, वैचारिक पंथ होता. समाजरचनेतील माणसांना उच्चनीचता ,जातीभेद, मूर्तीपूजा, स्त्रीदास्य ,अंधश्रद्धांचे निर्मूलन करण्यासाठी व वैचारिक क्रांती करण्यासाठी सत्यशोधक समाजाची स्थापना झाली होती.

जोतीबा फुले यांना उच्छेदक प्रवृत्तीला अनेक कारणे आहेत. त्यातील अत्यंत महत्त्वाचे कारण म्हणजे पेशवाईच्या उतरत्या काळात ब्राह्मणी वर्चस्वाचा काळ होता. या काळात ब्राह्मणी राज्यांत जातीभेदाची

अंमलबजावणी, ब्राह्मणेत्तर जातींना दडपण्यासाठी राज्यकर्त्यांची प्रवृत्ती, शूद्रातिशूद्रांची अत्यंत क्रूरपणे पिळवणूक, कायदा मध्ये पक्षपात, भ्रष्टाचार, लाचलुचपत अशी बेबंदशाही व अनागोंदी माजली होती.महाविकन तत्कालीन काळात महाराष्ट्रातील ग्रामीण व नागरी सामाजिक जीवनात उच्चवर्णीयांची व धार्मिक व प्रशासकीय, आर्थिक क्षेत्रात पूर्ण ब्राह्मणी वर्चस्व होते .परंपरागत हिंदू धर्माच्या चौकटीत सर्व समाज गुरफटला होता.त्याचा प्रवर्तक व समर्थक वर्ग ब्राह्मण होता. या चौकटीत विरुद्ध बंड करणारी प्रवृत्ती सत्यशोधक समाजाच्या रूपाने जागृत झाली. समाजातील मानसिक गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाच्या रुपाने धगधगणाऱ्या बंडाचे निशाण हाती घेतले होते. धर्माचे मनुजवैरी गुंतवळ आणि ते जपणारे समाज घटक यांच्या अनिष्ट प्रवृत्ती विरुद्ध जवळ जवळ सर्वच आघाड्यांवर महात्मा फुले यांनी युद्ध पुकारले होते.

महात्मा फुले यांची सत्यशोधक समाजाविषयीची तात्विक बैठक पूर्णता बुद्धिवादी होती. त्यांना धर्मसंस्था मान्य नव्हती. ते ईश्वराला निर्मित म्हणत असे. मात्र निर्विकार म्हणजे सृष्टीनिर्माताचे अस्तित्व मान्य करतात. निर्मिकाचे सर्व न्यायीपण सिद्ध करण्यासाठी ज्योतीबांनी केलेला सज्जड युक्तिवाद मात्र विज्ञानाच्या कसोटीवर कितपत खरा उतरेल याबद्दल शंका आहे.

सत्यशोधक समाजाच्या कार्यासाठी महात्मा फुले यांनी एक नियमावली तयार केली होती .मूलत:सत्यशोधक समाज एकच निर्मिक, एक धर्म ,एक मनुष्यजात मानणारा म्हणून स्थापन झालेला होता. महात्मा फुले यांनी दलितांना व स्त्रियांना, कष्टकऱ्यांना त्यांच्या दैनावस्थेतून बाहेर पडण्यासाठी लोकशिक्षणाचा उपक्रम हाती घेतला. शिक्षण सर्वांनाच सहज उपलब्ध व्हावे आणि सर्वांनी शिक्षण घ्यावे म्हणून सतत प्रयत्न केले.

शिक्षणाचे महत्व त्यांनी " शेतकर्याचा आसूड " या ग्रंथात कमितकमी शब्दात व्यक्त केले आहे. ज्योती म्हणतात, विद्येविना मती गेली , मतीविना नीती गेली , नीतीविना गती गेली , गतीविना वित्त गेले , वित्ताविना शूद्र खचले , इतके अनर्थ एका अविद्येने केले . अज्ञानग्रस्त शूद्रातिशूद्रांच्या शाळा बरोबर त्यांनी मुलींसाठी शाळा काढून देशातील समस्त स्त्रियांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणले होते. महात्मा फुले यांनी हंटर कमिशनला १८८२ मध्ये दिलेल्या निवेदनात सक्तीच्या शिक्षणाचा आग्रह धरला होता. त्यांनी पाझरणीच्या सिद्धांतला तीव्र विरोध केला. यासाठी त्यांनी अनेक लोक हितकारक असे उपायही सुचविले होते.

सत्यशोधक समाजाने लोकशिक्षणाबरोबरच शेतकऱ्यांची जमीनदार व सावकारांच्या पाशातून सुटका करण्यासाठी अथक प्रयत्न केले. दीनबंधू , दीनमित्र इत्यादी वृत्तपत्रांमधून व मासिकांमधून त्यांनी शेतकऱ्यांची गऱ्हाणी हिरिरीने मांडली. शेतकऱ्यांचा आसूड या ग्रंथात शेतकऱ्यांचे दुःख सरकारच्या नजरेस आणून दिले. परिणामी ' देक्कन एग्रीकल्चर रिलीफ एक्ट ' संमत झाला. महात्मा फुले यांच्या सार्वजनिक सत्यधर्म या ग्रंथाचा सत्यशोधक चळवळीला मार्गदर्शन पण उपयोग झाला. तसेच अनिष्ट रूढी-परंपरा, चाली-रिती यांचे समूळ उच्चाटन करण्याचा प्रयत्न केला. मात्र आजतागायत भारतीय समाजात या अनिष्ट रूढी-परंपरा, चाली-रिती पूर्ण नष्ट झाल्या नाहीत याची खंत वाटते .जर महात्मा फुले असते तर त्यांनी आजची स्थिती पाहिली असती तर त्यांनी स्वतःलाच कोसले असते. महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी व त्यांच्या सत्यशोधक समाजाने देशात भरीव कामगिरी केल्यामुळेच आज बहुजन समाज उन्नतीच्या मार्गावर आहे, यात तिळमात्र शंका नाही. विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी अस्पृश्यांच्या उन्नतीसाठी संपूर्ण आयुष्य खर्ची घातले. त्यांच्या दृष्टीने सामाजिक कार्य हे धर्मकार्य होते. १९०१ च्या खानेसुमारीचा आधार घेऊन, भारतातील विविध प्रांतातील अस्पृश्यांच्या लोकसंख्येचा आधार घेऊन ,त्यांच्या उन्नतीसाठी एक देशी मिशन स्थापन करण्यासाठी आवश्यकता त्यांनी प्रतिपादन केली होती. शतकानुशतके बहिष्कृत अवस्था लादून अस्पृश्य ठरविल्यामुळे या वर्गाला प्राप्त झालेला निकृष्टपणा नाहीसा करून त्यांना स्वाभिमानी, सुशिक्षित आणि उद्योगी बनविणे, हाच त्यांनी आपल्या कार्याचा एक भाग मानला. त्यांनी मुंबई येथे परळ, देवनार, कामठीपुरा इत्यादी ठिकाणी मराठी शाळा, उद्योग शाळा काढल्या. निराश्रित स्त्रीयांची सेवा करण्यासाठी निराश्रित सेवासदन सुरू केले. शिंदे यांच्या भगिनी जनाबाई, वृद्ध आई-वडील या लोकांनी सेवा करण्यासाठी त्यांच्या वस्तीत जाऊन राहिले . धोंडो केशव कर्वे यांनी स्वतः एका विधवेशी पुनर्विवाह केला. १८९३ मध्ये त्यांनी विधवा विवाह प्रतिबंध निवारक मंडळ स्थापन केले.१८९९ मध्ये अनाथ मुलांसाठी बालकाश्रम या संस्थेची स्थापना केली. त्यांच्या हिंगणे स्त्री शिक्षण संस्थेतर्फे संपूर्ण महाराष्ट्रात कन्याशाळाचे जाळे निर्माण केले .

राजश्री छत्रपती शाहू महाराज यांनी महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाच्या तत्त्वांचा पाठिंबा दिला. त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना इंग्लंडमध्ये उच्च शिक्षणाकरिता आर्थिक मदत केली. एवढेच नव्हे तर जातीभेद निर्मूलनाचा एक मार्ग म्हणून आंतरजातीय विवाहांना कायद्याने मान्यता दिली. बालविवाहाला पायबंद घातला, घटस्फोट व विधवांच्या पुनर्विवाहास कायदेशीर मान्यता दिली. बहुजनांच्या उन्नतीसाठी त्यांच्या शिक्षणासाठी महात्मा फुले जागृती केली. तर राजश्री शाहू छत्रपती महाराजांनी खेड्यापाड्यातील विविध जाती-जमातींच्या मुलांसाठी वसतीगृहे स्थापन केले.

Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 316 (CCCXVI) | ISSN : 2278-9308 September, 2021
146

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्वत: कष्ट करून शिक्षण घेऊन आपल्या अस्पृश्य समाज बांधवांना शिका, संघटित व्हा, आणि संघर्ष करा असा कानमंत्र दिला. शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे, जो हे दूध पीन तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही. शिक्षण हाच मानवाच्या उन्नतीचा पर्यायाने समाजाच्या आणि देशाच्या विकासाचा एकमेव मार्ग आहे. हाच संदेश त्यांनी या वाक्यातून दिला आहे. डॉ. आंबेडकर यांनी अस्पृश्यांच्या अर्थात बहुजन समाजाच्या शिक्षणासाठी उन्नतीसाठी शिक्षण संस्था स्थापन केल्या. डॉक्टर पंजाबराव भाऊसाहेब देशमुख यांनी अमरावती व महाराष्ट्रात शिक्षणाचे जाळे निर्माण केले. त्यामुळे बहुजन समाजाला आपला सर्वांगीण विकास करण्यासाठी अनमोल फायदा झाला. आजही या शिक्षण संस्था मोठ्या दिमाखात उभ्या उभ्या आहेत. वरील सर्व समाजसुधारकांनी केलेल्या कार्यामुळेच महाराष्ट्रात सामाजिक सुधारणांचा विचार प्रभावी ठरला. म्हणून आज महाराष्ट्र पुरोगामी महाराष्ट्र म्हणून ओळखला जातो. त्याचे सर्व श्रेय महात्मा ज्योतिबा फुले , राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पंजाबराव देशमुख आणि इतर समाजसुधारकांना जाते.

•निष्कर्ष:-

सामाजिक सुधारणांना संपूर्ण समाजासाठी केल्या जातात. तसेच एखाद्या समूहाचे प्रश्न हाताळण्यासाठी केल्या जातात. एखाद्या विशिष्ट क्षेत्रातील विकासासाठीही त्या कराव्या लागतात. सध्या शिक्षण क्षेत्रात वारंवार बदल होत आहे. त्यानुसार शिक्षणाच्या उद्दिष्टांमध्ये बदल सुचवावे लागतात. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण यामध्ये अलीकडील काळात वैज्ञानिक दृष्टिकोन, नैतिक मूल्ये आणि आध्यात्मिक मूल्य यांची एकत्रित पणे जोपासना करणे,व त्यांची जागृती करणे आवश्यक आहे. सुधारणा योग्य वेळी सर्वांच्या प्रयत्नाने अमलात आणाव्या लागतात. आज देशात स्त्रियांवरील अत्याचारात प्रचंड वाढ झालेली आहे. मोठ्या प्रमाणात बलात्काराचे प्रमाण वाढत आहे. त्याला पायबंद घालने कठीण जात आहे. मात्र सर्वांच्या त्याकरिता एकत्रित प्रयत्न आवश्यक आहे. मात्र आज सर्वात मोठे अडथळे निर्माण झाले ते म्हणजे धार्मिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक व मानवी स्वरूपाचे आहेत. याचा विचार करून समाज हित डोळ्यासमोर ठेवून सामाजिक सुधारणांचा पाठपुरावा केला पाहिजे. कायद्याद्वारे किंवा कायदे करून समाज सुधारक होत नाही. आजच्या मोबाईलच्या युगामध्ये नवीन तरुण पिढी ही व्यसनाधीन झाली आहेत. विज्ञानाणे मोठी क्रांती केली. मात्र हेच विज्ञान आज समाजाला अधोगतीकडे नेताना दिसत आहे. देशाचा भावी राज्यकर्ता म्हणून किंवा निर्माता म्हणून आज तरुणांकडे पाहिले जाते. मात्र आज तरुण वर्ग कोणत्या दिशेला जात आहे, कोणती काम करत आहेत, पालकांचा, समाजांचा, शिक्षकांचा त्यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन का बदलला आहे.याचे विचारमंथन करणे अत्यंत गरजेचे झाले आहे . मुलींदरील अत्याचार का वाढले आहेत. राज्यकर्त्यांचे या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष का आहे,या सर्वांचा विचार करणे गरजेचे आहेत. या सर्वांचे प्रश्न हाताळणे गरजेचे आहेत. या समस्येवर कायमस्वरूपी उपाय काढणे अतिशय आवश्यक आहेत. अन्यथा येणारा काळ हा समाजाला, राज्यकर्त्यांना, देशाला माफ करणार नाही. आज मोठ्या प्रमाणामध्ये तरुण वर्गामध्ये अँड्रॉईड मोबाईल आलेला आहे. या मोबाईलचा योग्य वापर होतो की नाही, तो कशासाठी होतो, कितपत होतो, का होतो, या प्रश्नाची उत्तरे शोधणे आवश्यक आहेत .समाज सुधारणा करत असताना , उत्क्रांती करीत असताना या सर्वांचा विचार, पाठपुरावा, योग्य दिशा आणि उन्नतीचा मार्ग तरुणांना दाखविणे आवश्यक आहे. मात्र राज्यकर्त्यांचा दूरदर्शीपणा, शिक्षणाचे बाजारीकरण, यासर्वांचा परिणाम मानसिक स्वास्थ्यावर आणि बुद्धीमत्तेवर झालेल्या दिसून येतो.

या वैज्ञानिक युगात या प्राचीन काळातील रूढी परंपरा अंधश्रद्धा अनिष्ट प्रथा जपली जाते .तिला खतपाणी देऊन पोसली जाते .जो याच्या विरुद्ध आवाज उठविला त्याचा आवाज दाबला जात आहेत. त्याला बोलण्याची संधी किंवा बोलला तरी त्याला बोलू देत नाहीत. अशी व्यवस्था आज राज्यकर्त्यांनी निर्माण केलेली आहेत. चांगल्या पत्रकारांना कायम स्वरूपी वैकुंठाला पाठवले जात आहेत. तुकारामाची पुनरावृत्ती आपल्या आज पाहायला मिळत आहे . पुरोगामी महाराष्ट्राला ही लाजिरवाणी गोष्ट आहे .समाज सुधारकांनी आपले संपूर्ण जीवन समाजासाठी ,देशासाठी समर्पित केले होते. त्यांच्या समर्पित जीवनाला आपण न्याय देऊ शकत नाही, ही मोठी खंत आहे.

•संदर्भ :-

१. हरी नरके - महात्मा फुले गौरवग्रंथ - महात्मा जोतीबा फुले चरित्र साधने प्रकाशन समिती महाराष्ट्र शासन ,मुंबई.
२.महात्मा जोतीबा फुले - शेतकऱ्यांचा आसूड - युगसाक्षी प्रकाशन,नागपूर .
३.भास्कर लक्ष्मण भोळे - भारतीय साहित्याचे निर्माते महात्मा जोतीबा फुले – साहित्य अकादमी ,पुणे.
४.यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ – आधुनिक भारताचा इतिहास (२२०)- कुलगुरू यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ,नाशिक.
५. mr.vikaspediya.in

2021-22

ISSN 2319 - 8508
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GALAXY LINK

Volume - [illegible] Issue - I November - April - 2021-22

Marathi Part - I

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 47023

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.571
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asstt. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
[illegible]

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - X, ISSUE - I - NOVEMBER - APRIL - 2021-22
GALAXY LINK - ISSN 2319 - 8508 - IMPACT FACTOR - 6.571 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक पुरोगामी राष्ट्रवादी विचारक **सुर्यकांत फकिरा जाधव** **प्रा. डॉ. शिरिष आंबेकर**	१-३
२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा संविधानिक राष्ट्रवाद: काळाची गरज **डॉ. सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर**	४-८
३	दहशतवाद व बदलते स्वरूप **प्रा. विजय गावंडे**	९-१२
४	भारतीय राष्ट्रवादाच्या निर्मितीमध्ये साहित्य व वृत्तपत्राचे योगदान **प्रा. विजय डी. वाकोडे**	१३-१६
५	दहशतवाद: नवी आव्हाने **डॉ. स्वामी विरभद्र गुरप्पा**	१७-२३
६	राष्ट्रवीर साप्ताहिकातून व्यक्त झालेले राष्ट्रवादी विचार **प्रा. विशाल रामदास रोकडे**	२४-२६
७	भारतीय राष्ट्रवाद: काल आणि आज **प्रा. डॉ. पी. डब्ल्यु. पाटील**	२७-३०
८	काश्मिर विवाद कारणमिमांसा: विश्लेषणात्मक अध्ययन **प्रा. अरूण मुकुंदराव शेळके**	३१-३४
९	भारतीय राष्ट्रवादाचे बदलते स्वरूप **प्रा. सौ. छाया भारत सकटे**	३५-४०
१०	स्वामी विवेकानंद यांचे अध्यात्मिक राष्ट्रवादी विचार **डॉ. दिवाकर धोंडू कदम**	४१-४५
११	स्वा. वि. दा. सावरकर यांचा हिंदू राष्ट्रवाद **प्रा. गणेश सुकदेव रोडे**	४६-५१
१२	भारतीय राष्ट्रवादाचा उदय व विकास- एक अवलोकन **डॉ. जगदीश दयासागर हेंडवे**	५२-५९
१३	जम्मू काश्मिर दहशतवाद एक जटिल समस्या **प्रा. नितीन माणिकराव बिहाडे**	६०-६३
१४	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील जहाल विचारसरणीचा राष्ट्रवाद **डॉ. प्रज्ञा कामडी**	६४-७१

VOLUME - X, ISSUE - I - NOVEMBER - APRIL - 2021-22
GALAXY LINK - ISSN 2319 - 8508 - IMPACT FACTOR - 6.571 (www.sjifactor.com)

१२. भारतीय राष्ट्रवादाचा उदय व विकास- एक अवलोकन

डॉ. जगदीश दयासागर हेंडवे
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग प्रमुख, बाबासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्यालय, पारवा, ता. घाटंजी, जि. यवतमाळ.

प्रस्तावना

सर्वसाधारणपणे राष्ट्रवाद ही राजकीय प्रेरणा मानली जात. मात्र राष्ट्रवाद हा दृष्टिकोन आहे.अस्सल इंग्रज काळात या राष्ट्रवादाचे पडसाद आर्थिक, धार्मिक व सामाजिक क्षेत्रात उमटले आहे. भारतात प्राचीन काळापासून परकीय आक्रमणे झालीत. मध्ययुगीन काळात भारतात मुस्लीम आक्रमणे होऊन त्यांनी भारतात दीर्घकाळ राज्य केले. या काळात मुस्लिम सत्ताधीशांनी भारतीयांवर अत्याचार केले. असे असले तरी त्यांनी आपल्या मातृभूमीशी संबंध तोडून ते भारतात कायमस्वरूपी स्थायिक झालेत. एवढेच नव्हे भारतीयांनी सुद्धा त्यांना स्वीकारले. त्यांनी भारताला आपला देश समजून वास्तव्य केले.मुस्लीम संस्कृती व भारतीय संस्कृती यातून एका नवीन संस्कृतीचा भारतात उदय झाला. १५ व्या शतकाच्या शेवटी समुद्र मार्गाचा शोध लागला. या समुद्रमार्गाने पोर्तुगीज, इंग्रज, डच व फ्रेंच व्यापारी भारतात आले.व्यापार करता-करता इंग्रज येथील राज्यकर्ते बनले. त्यांनी भारताचे आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक व राजकीय शोषणात कोणतीच कसर बाकी ठेवली नाही. भारतीयांवर अत्याचार करून त्यांनी भारताला गुलाम बनविले होते. एवढेच नव्हे तर भारतीयांना त्यांनी कधीच आपले मानले नाहीत .इतकेच नव्हे तर मुस्लीम राज्यकर्त्यांप्रमाणे भारतीय संस्कृतीत इंग्रज एकरूप कधीच झाले नाहीत. त्यांच्या दृष्टीने भारत राष्ट्र नव्हते .तो एक केवळ भौगोलिक अविष्कार आहे असे ब्रिटिश मानत होते.

ब्रिटिश इस्ट इंडिया कंपनी व त्यांचे सरकार तसेच ब्रिटिश पार्लमेंटने भारतात ज्या सुधारणा केल्यात त्यातून भारतात नवीन मध्यमवर्गाचा उदय झाला. यातूनच आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक व राजकीय राष्ट्रवादाचा जन्म झाला. इ.स. १८८५ पासून भारतीय इतिहासात नवीन युगास सुरुवात झाली. या वर्षी 'भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस' या नावाची अखिल भारतीय राजकीय संघटना स्थापन झाली. तेव्हापासूनच भारतीय सुशिक्षित वर्गात राजकीय जागृती होऊ लागली होती. राष्ट्रीय कॉंग्रेसचा पाया ना.जगन्नाथ शंकरशेठ उर्फ नाना शंकरशेठ यांनी स्थापन केलेल्या बॉम्बे असोसिएशन या संघटनेने घातला. बॉम्बे असोसिएशन या संस्थेची स्थापना १८५२ मध्ये भारतातील मुंबई येथे झाली. राष्ट्राचे कल्याण करणे हेच या संघटनेचे उद्दिष्ट होते. यावरून स्वातंत्र्यपूर्व काळात म्हणजेच १८८५ पूर्वीच्या काळात ना. जगन्नाथ शंकरशेठ ऊर्फ नाना शंकरशेठ यांनी संघटना स्थापन केली. या संघटनेच्या निर्मितीवरून हे स्पष्ट होते की नामदार

जगन्नाथ शंकरशेठ महान देशभक्त ,राष्ट्रभक्त होते .यावरून भारतात राष्ट्रवादाची सुरूवात त्यांनी केली होती हे स्पष्ट दिसून येते.

इ.स. १८८५ मध्ये राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली. या संघटनेच्या स्थापनेपासून १९४७ पर्यंत राष्ट्रीय चळवळीच्या तीन प्रमुख अवस्था प्रामुख्याने दिसून येतात. त्या म्हणजे १८८५ ते १९०५ पर्यंत मवाळ पंथीय काँग्रेसचा काळ असून, या काळात राष्ट्रीय काँग्रेस ही सुशिक्षित मध्यमवर्गीय बुद्धिजीवी वर्गापूर्ती मर्यादित होती. तर याच काळात एक नवीन विचारसरणीचा उदय झाला. ती विचारसरणी म्हणजे जहालवादी विचारसरणी होय. या विचारसरणीने राष्ट्रवादाला वाढविण्याचे काम केले नाही तर राष्ट्रवादाचा जोरदार प्रसार व प्रचार केला .यातील तरुण वर्ग राष्ट्रवादी विचारसरणीने भारावलेला होता. १९०५ ते १९२० या काळात राष्ट्रीय काँग्रेसवर जहालांचा प्रभाव दिसून येतो. तर १९२० ते १९४७ या काळात राष्ट्रीय काँग्रेसचा काळाहा गांधीयुग म्हणून ओळखला जातो. इ.स. १८८५ ते इ.स. १९०५ या काळातील काँग्रेसचे ध्येय काहीसे अस्पष्ट, अंधुक आणि संदिग्ध होते. या काळातील राजकीय पुढारी पाश्चात्त्य उदारमतवादी आणि जहाल विचारसरणीतून प्रेरणा घेत असल्याचे दिसून येते.

भारतीय राष्ट्रवादाच्या वाढीस सहाय्यभूत असलेले घटक

अनेक परंपरागत इतिहासकारांनी भारतीय राष्ट्रवादाची वाढ इंग्रजांच्या धोरणातून झाली आहे असे मत व्यक्त केले आहे. भारतात राष्ट्रवादाची निर्मिती १९ व्या शतकाच्या मध्यात झालेली दिसून येते. राष्ट्रवादी भावनेतूनच १८५२ मध्ये बॉम्बे असोसिएशन नावाची संघटना सर्वप्रथम देशात स्थापन झाली होती. अर्थातच राष्ट्रीय काँग्रेसचा पाया बॉम्बे असोसिएशन या संघटनेने घातला. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतात राष्ट्रवादी जागृतीने वेग घेतला होता, असे म्हटल्यास चूक ठरणार नाही. मात्र तिचे स्वरूप मर्यादित होते असे स्पष्ट दिसून येते. कारण इंग्रजी सरकार विरुद्ध अठराशे सत्तावनचा उठाव झाला. हा उठाव संपूर्ण भारतात एकाच वेळी झालेल्या दिसून येत नाही. १८५७ चा उठाव दडपून टाकण्यात इंग्रजांना यश आले. त्याचे महत्वाचे हेच कारण होते. असे असले तरी भारतातील जो असंतोष होता, तो असंतोष या उठावाच्या निमित्ताने पुढे आला. हे एक प्रकारचे ब्रिटिश कंपनीच्या विरोधात झालेले राष्ट्रीय आंदोलनच होते . म्हणजेच हे आंदोलन राष्ट्रवादाचे मोठे उदाहरण आहे. राष्ट्रवादाची सुरूवात आपल्याला या आंदोलनाच्या पूर्वीपासून झालेले दिसून येते. अनेक ठिकाणी शेतकऱ्यांनी लहान-मोठे उठाव केल्याचे निदर्शनास येते. हे उठाव जरी कंपनीने दडपून टाकले असले तरी ते त्यांच्यातील राष्ट्रीय भावना दडपून टाकण्यात यशस्वी झालेले नाहीत. मात्र राष्ट्रवाद ज्याप्रमाणे भारतात प्रसारित व्हायला पाहिजे होता किंवा त्याची वाढ व्हायला पाहिजे होती ती वाढ झालेली दिसून येत नाही. १८५७ च्या उठावाने भारतात राष्ट्रवादाचा जन्म झाला असे म्हटल्यास चूक ठरणार नाही. तर दुसरीकडे इंग्रज

विद्वान भारतात राष्ट्रवादाचे अस्तित्वच मानायला तयार नाही. असे असले तरी इ.स.वी १८८३ मध्ये जे.आर. सील याने भारताचा उल्लेख राष्ट्रीय ऐक्याची भावना नसलेला 'भौगोलिक प्रदेश' असा केलेला आहे. मात्र हे सत्य नाही

.कारण १८५७ च्या उठावाने ब्रिटीश पार्लमेंटचे धाबे दणानानले होते .त्यामुळेच त्यांनी कंपनी बरखास्त करून प्रत्यक्ष भारतावर ब्रिटीश पार्लमेंटची सत्ता प्रस्थापित केली. हे १८५७ च्या राष्ट्रीय आंदोलनाचे उदाहरण होते.

एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी आणि २० व्या शतकाच्या प्रारंभी भारतात काही प्रमाणात राष्ट्रवादी भावनाने मोठ्या प्रमाणात विकास झाला होता. १८८५ स्थापन झाले राष्ट्रीय काँग्रेस ही इंग्रजी बुद्धिमत्तेची देणगी मानली जाते. 'भारतीय राष्ट्रवाद इंग्रजी सत्तेचे अपत्य आहे ' असे कूपलँड यांनी आपले मत व्यक्त केले आहे. वास्तविक पाहता जगात राष्ट्रवादीची निर्मिती फ्रेंच राज्यक्रांती पासून झाली. फ्रेंच राज्यक्रांतीतून प्रेरणा घेऊनच भारतात राष्ट्रीय भावना जागृत झाली होती असे दिसून येते. फ्रेंच राज्यक्रांतीने संपूर्ण जगाला स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्वाची शिकवण दिली. काही प्रमाणात भारतीय प्रबोधनाचा परिणाम, तर काही अंशाने इंग्रजांच्या आधुनिकीकरणाचा, तर इंग्रजांच्या धोरणाचा परिणाम म्हणजे भारतीय राष्ट्रवाद जन्म होय.

1. इंग्रजी सत्तेचा प्रभाव

इंग्रजी शिक्षणाने भारतात सुशिक्षित वर्गात परिवर्तन घडून यायला सुरुवात झाली होती .त्याची परिणीती म्हणजे भारतात राष्ट्रवादाची सुरुवात इंग्रजी सत्तेचा प्रभाव मानला जातो. इंग्रज साम्राज्यवादानी भारतात राजकीय सत्ता मजबूत करण्यासाठी आणि भारताचे आर्थिक शोषण करण्यासाठी सर्वच क्षेत्रात आधुनिक पद्धतीचा वापर केला. अर्थात त्यांनी आपली राजकीय पकड मजबूत करण्यासाठी राजकीय, आर्थिक, लष्करी, बौद्धिक अशा सर्व क्षेत्रात आधुनिकीकरण केले. त्याचा परिणाम म्हणजे भारतीय राष्ट्रवादाला चालना मिळाली .आणि यातूनच भारतात राष्ट्रवादाचा जन्म झाला.

2. भारताचे राजकिय ऐक्य

इंग्रजांनी मोगल साम्राज्या पेक्षा भारतात मोठी साम्राज्ये निर्माण केली .अर्थात काही प्रदेश भारतीय संस्थानांच्या अप्रत्यक्ष ताब्यात होती,तर काही प्रदेश इंग्रजांच्या प्रत्यक्ष नियंत्रणाखाली होती. नियंत्रणाचे स्वरूप कसेही असले तरी इंग्रजी सत्तेने संपूर्ण भारतावर राजकीय वर्चस्व निर्माण केले होते. एकच सत्ता ,समान समस्या, समान कायदेप्रणाली यामुळे भारत एक सूत्रात बांधला गेला. तरीही भारतात राष्ट्रीय भावना प्रकर्षाने समोर आली होती. इंग्रजांच्या राजकीय ऐक्यानेच भारतीयांच्या राष्ट्रीय ऐक्याला प्रेरणा व चालना मिळाली. यातूनच भारतात राष्ट्रवादाचा उदय झाला हे स्पष्ट दिसून येते.

3. शांतता व प्रशासकीय एकतेची निर्मिती

१८५७ च्या उठावानंतर इंग्रजांनी भारतात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. काही प्रमाणात इंग्रज शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करण्यात यशस्वी यशस्वी झाले होते .याचाही त्यांना अभिमान वाटत होता.१८५७ च्या उठावानंतर भारतावर प्रत्यक्ष ब्रिटिश पार्लमेंटचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले. यानंतर लवकरच एक सुव्यवस्थित व सुदृढ सरकार अस्तित्वात आले.असे असले तरी कंपनी काळातील प्रशासन बदलले तरी ,त्यांचा प्रशासनात कोणताही परिणाम झालेला दिसून येत नाही. ब्रिटीश पार्लमेंटच्या काळात सचिव किंवा व्हाइसरॉय बदलला तरी त्यांचे प्रशासन व

धोरण कायम होते. प्रशासनात त्यांनी एकसूत्रता आणली आणली होती .भारताच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत एकच न्यायप्रणाली,एकच संहिता, फौजदारी व दिवाणी कायद्याचा प्रत्यक्ष अंमल होता. परिणामी भारतात परंपरेने चालत असलेल्या सांस्कृतिक एकतेला नव्या स्वरूपाच्या राजकीय एकतेची जोड मिळाली. यातूनच भारतात राष्ट्रीय भावना निर्माण होऊन राष्ट्रवादाचा उदय झाला.

4. दळणवळण साधनांचा परिणाम

इंग्रजांनी भारतात प्रशासकीय, लष्करी, आर्थिक व व्यापारी हिताकरिता जलद गतीच्या दळणवळणाच्या साधनांची निर्मिती केली .पक्के रस्ते व रेल्वे ची निर्मिती करून एक प्रांत दुसऱ्या प्रांताला व ग्रामीण भाग मोठ्या शहरांना जोडला. अल्पकाळात इंग्रजांनी संपूर्ण भारतात रेल्वेचे जाळे निर्माण केले.परिणामी रेल्वेमार्गामुळे मिळालेल्या अनेक फायद्याबरोबरच महत्त्वाचा फायदा भारतीयांना मिळाला होता. तो म्हणजे या दळणवळणाच्या साधनांमुळे भारतात राजकीय ऐक्याची भावना निर्माण होऊन तिची वाढ व विकास झाला. राष्ट्रवादी भावना निर्माण झाल्यामुळे राष्ट्रवादाचा प्रसार व प्रचार जलद गतीने झाला.

एवढेच नव्हे तर इंग्रजांनी १८५० नंतर भारतात डाक व तारायंत्राची निर्मिती केली .त्यामुळे भारतात सामाजिक,आर्थिक, राजकीय जीवनात आमूलाग्र परिवर्तन घडून आले. परिणामी जलद गतीने संदेश पाठविण्यात क्रांती झाली. या आधुनिक संपर्क यंत्रामुळे भारताच्या विभिन्न भागात असलेल्या जनतेचा परस्परांशी संपर्क प्रस्थापित झाला. यातून राष्ट्रवादी भावनेला चांगली प्रेरणा मिळाली. या साधनांचा परिणाम म्हणजे भारतात राष्ट्रवादाचा उदय झाला .

5. आधुनिक शिक्षणाचा प्रसार

आधुनिक शिक्षण पद्धतीमुळे पाश्चात्यांची संस्कृती त्यांचे राजकीय जीवन व आर्थिक जीवनाची माहिती भारतीय सुशिक्षितांना झाली होती . लॉर्ड मेकाले याने १८३५ मध्ये भारतात इंग्रजी शिक्षणाला सुरुवात केली. इंग्रजांनी त्यांच्या फायदयाकरीता भारतात इंग्रजी शिक्षण सुरू केले होते. इंग्रजी शिक्षणामुळे

नवशिक्षिकांसाठी पाश्च्यात उदारमतवादी विचारांचे नवीन दालन खुले झाले होते. मिल्टन, मिल, स्पेन्सर यांच्या विचारांनी भारतीय बुद्धिजीवी वर्गात राष्ट्रवादाची ,स्वशासनाची व स्वातंत्र्याची ज्योत प्रज्वलीत झाली.वकील, डॉक्टर, इंजिनिअर, प्राध्यापक, पत्रकार इत्यादींचा बुद्धिजीवी लोकांनी समावेश होता. विदेशात शिक्षण घेण्याकरिता गेलेले बुद्धीजीवी लोक इंग्रजी सत्तेचे वास्तविक स्वरुप पाहून आश्चर्यचकित झाले होते.दोन्ही देशात एकच सत्ता असून सुद्धा प्रत्येक क्षेत्रात कमालीची विषमता त्यांना आढळून आली. हाच बुद्धिजीवी वर्ग आपल्या राजकीय अधिकारांची जाण ठेवून होता. याच लोकांनी भारतात राष्ट्रीय भावना जागृत करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. यातूनच भारतात राष्ट्रवादाचा उदय झाला. परिणामी याच मध्यमवर्गीयांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यांत महत्वाचे योगदान दिले .

6. इंग्रज वृत्तपत्रांचे योगदान

सत्तेचा परिणाम म्हणजे भारतात आधुनिक वृत्तपत्राचा उदय होय.इंग्रजांनी भारतात वृतपत्र छपाईला प्रारंभ केला. यातून भारतीय वृत्तपत्रांचा विकास झाला. इंग्रजांनी भारतीय वृत्तपत्रानावर अनेक निर्बंध घातले तरीही भारतीय वृत्तपत्रांचा विकास सुरूच राहिला. अनेक वृत्तपत्र भारतीय भाषेतून निघाली होती. भारतीय वृत्तपत्रांनी राष्ट्रवादाच्या प्रसारात महत्वाची भूमिका बजाविली. या वृत्तपत्रांमध्ये ईंडियन, बंगाली ,अमृत बाझार पत्रिका, बॉम्बे, इंदू प्रकाश,मराठा,केसरी यासारख्या अनेक वृत्तपत्रांनी बहुमोल कार्य केले. वृत्तपत्रांमधून ब्रिटिशांच्या अत्याचारांच्या धोरणाला वाचा फोडली जात होती. हे वृतपत्र म्हणजे राजकीय जागृतीचे प्रभावी माध्यम होते. या वृत्तपत्राने भारतीय राष्ट्रवादाला पसरवण्याचे महत्वाचे कार्य केले .या वृत्तपत्रांनी जनतेला मार्गदर्शन करून त्यांच्यात राष्ट्रवादाची निर्मिती करून ,मोठ्या प्रमाणावर प्रसार व प्रचार केला.

7. मध्यमवर्गीयांचा उदय

इंग्रजी शैक्षणिक धोरणामुळे शहरी भागात नवीन सुशिक्षित बुद्धिजीवी वर्गाचा यांचा उदय झाला. सुशिक्षित लोकांना समाजात मोठ्या प्रमाणात सन्मान मिळत होता. या वर्गाचा इंग्रजी शासनाशी निकटचा संबंध आला .या वर्गाला सरकारी नोकरी मिळाल्याने ते सरकारच्या संपर्कात आले. परिणामी या वर्गाची प्रगत झाली. हा वर्ग भारतीय समाजात असला तरी गतीमान होता .हाच मध्यमवर्ग भारताचा आधार बनला होता. या वर्गाने भारतीय समाजात जनजागृती करण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले. राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या सर्वच अवस्थांमध्ये याच वर्गाने महत्त्वपूर्ण नेतृत्व दिले होते. या वर्गाने राष्ट्रवादाच्या विकासाला जोरदार चालना दिली होती.

8. समकालीन ऐतिहासिकचळवळीचा प्रभाव

युरोपातील जर्मनी व इटली या राष्ट्रात राष्ट्रवादीचा चळवळीला जोरदार प्रारंभ झाला होता. फ्रेंच राज्यक्रांतीने राष्ट्रवादाचा प्रसार संपूर्ण जगात झाला. जर्मनी ,इटली या देशातील तरुणांमध्ये कमालीची देशभक्ती निर्माण झाली होती .त्यांनी आपल्या देशाला परकीय गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी प्राणांचे बलिदान दिले होते .हेच राष्ट्रवादाचे उदाहरण भारतीयानासमोर होते. जर्मनी ,इटली या देशातील तरुण देशभक्तीने भारावलेले होते .त्यांनी परकियांविरुद्ध मोठ्या प्रमाणामध्ये उठाव केले. अनेक तरुण हसत हसत फासावर चढले होते .युरोपातील ग्रीस,इटली येथील स्वातंत्र्य चळवळीने भारतीय प्रभावित झाले होते. इटलीतील मॅझिनी,गॅरिबाल्डी तसेच "तरुण इटली चळवळ " व कार्बोनेरी चळवळीवर सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी यांनी लेख लिहिले .तर अनेक ठिकाणी भाषणे दिली होती. तेथील राष्ट्रवादाने भारतीयांना चांगलेच प्रभावित केल्यामुळे त्याचा फायदा भारतीय राष्ट्रवादाला मिळाला. यातूनच भारतात राष्ट्रवादाचा जन्म झाला. इंग्रजी सत्तेविरुद्ध भारतीयांमध्ये कमालीची देशभक्ती निर्माण झालेली पाहायला मिळते.

VOLUME - X, ISSUE - I - NOVEMBER - APRIL - 2021-22
GALAXY LINK - ISSN 2319 - 8508 - IMPACT FACTOR - 6.571 (www.sjifactor.com)

9. भारताचे आर्थिक शोषण

ब्रिटिश इस्ट इंडिया कंपनी आणि ब्रिटिश पार्लमेंटने भारताचे प्रचंड प्रमाणामध्ये आर्थिक शोषण केले. आणि हाच त्यांचा प्रमुख उद्देश होता. इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती झाली. त्यांना कच्च्या माल आणि पक्क्या मालासाठी बाजारपेठेची नितांत गरज भासू लागली होती. यातूनच त्यांनी वसाहतवादी धोरणाचा पुरस्कार केला. युरोप, आफ्रिका, आशिया, अमेरिका खंडात त्यांनी आपल्या वसाहती स्थापन केल्या होत्या. यातूनच वसाहतवाद निर्माण होऊन त्याचे साम्राज्यवादात रूपांतर झाले होते. याच साम्राज्यवादाने जगात राष्ट्रवादाला जन्म दिला.

ब्रिटिशांच्या आगमनापूर्वी भारतीय अर्थव्यवस्था स्वयंपूर्ण असून भक्कम पायावर उभी होती. भारतीय ग्रामीण भाग अर्थव्यवस्थेचा प्रमुख कणा होता. भारतातील सुती कापडाला विदेशी बाजारपेठेमध्ये प्रचंड मागणी होती. यातूनच भारतीय अर्थव्यवस्था मजबूत झाली होती. मात्र या परकीय सत्तेने लवकरच या अर्थव्यवस्थेचा नाश केला. भारतीय व्यापारावर अनेक निर्बंध लादण्यात आले. तर आयात मालावर अनेक निर्बंध लादले. परिणामी भारतीय कापड व्यवसायावर आणि इतर भारतीय उद्योगावर त्याचा अनिष्ट परिणाम झाला. या परकीय सत्तेने लवकरच आपले खरे स्वरूप दाखवण्यास सुरुवात केली होती. त्याने भारतामध्ये नवनवीन धोरण राबविले.यामध्ये महसूल विषयक धोरण राबवून भारताचे प्रचंड प्रमाणामध्ये आर्थिक शोषण केले. तर जमीन महसूल पद्धती मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे खच्चीकरण झाले. एवढेच नव्हे तर त्यांनी अनुऔद्योगिकरण धोरण राबवून भारतीय उद्योगांचा नाश केला. अनेक परंपरा उद्योगधंदे बंद पडलेत. त्यांच्या जमीन महसूल, आर्थिक, व्यापारी धोरणामुळे भारताची परंपरागत अर्थव्यवस्था व्यवस्था उध्वस्त झाली. परिणामी भारतात दारिद्य, बेरोजगारी, भूकबळी यांचे थैमान माजले होते. त्यांच्या पक्षपाती आर्थिक व राजकीय धोरणामुळे भारतात राष्ट्रवादाचा उदय झाला.

राष्ट्रवादाचा विकास

लॉर्ड मेकालेने भारतात इंग्रजी शिक्षणाला प्रारंभ केला, तेव्हा तो म्हणाला की, आमच्या समान पद्धतीमुळे भारतीय लोक सुशिक्षित तर होईलच यात शंका नाही .पण त्यानंतर त्यांचा विकास होवून ते आमच्याही पुढे जातील.इंग्रजी शासनामुळे त्यांच्यात विकासाची भावना जागृत होईल. ते भविष्यकाळात युरोपियन संस्थांची मागणी करतील.परिणामी पाश्चात्य शिक्षण व संस्कृतीमुळे भारतात राष्ट्रवाद व आधुनिक राजकीय विचार आणि राजकीय अधिकार यांच्या विकासाला चालना मिळाली होती. राष्ट्रवादाने भारतात राष्ट्रवादाचा जन्म झाला. भारतीय उपखंडात भारतीय इतिहासाला पूर्णतः अनभिज्ञ असलेले राजकीय विचार जोर धरू लागले होते. वास्तविकता या राजकीय संस्थांमुळे भारताचा आधुनिक जगात प्रवेश झाला. सर्वप्रथम राजाराम मोहन राय यांनी इंग्रजांचे लक्ष आकर्षित केले होते. त्यांच्या प्रेरणेतून भारतातील बंगाल येथे १८३६ मध्ये भाषा प्रकाशिका सभा ही संस्था स्थापन झाली होती. एप्रिल १८४३ मध्ये बंगाल इंडिया सोसायटी या नावाची एक राजकीय स्वरूपाची संघटना स्थापन झाली. या संस्थेचे विलीनीकरण करून नवीन संस्था स्थापन

करण्यात आली .ती म्हणजे ब्रिटीश इंडियन असोसिएशन ही संस्था होय.ही संस्था२८ ऑक्टोबर १८५१ मध्ये स्थापन झाली. १८७० पर्यंत भारतीय समाजात परिवर्तनाची चिन्ह दिसू लागली होती . एका लोकप्रिय आणि व्यापक स्वरूपाचा आधार असलेल्या संघटनेची पार्श्वभूमी तयार झाली . तिने प्रेसिडेन्सी नगरातील कलकत्ता, मुंबई, आणि मद्रास येथील जनतेची प्रवृत्ती तयार झालेली आढळून येते. १८७५ मध्ये शिरीष कुमार घोष एक संस्था स्थापन करून लोकांमध्ये राष्ट्रवादाची भावना जागृत केली याचे सर्व श्रेय आनंद मोहन बोस व सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी यांना जाते. २६ ऑगस्ट १८५२ रोजी मुंबई येथे बॉम्बे असोसिएशन नावाची संस्था स्थापन झाली. या संस्थेने राष्ट्रीय काँग्रेसचा पाया रचला होता .१८८५ मध्ये मुंबई प्रेसिडेन्सी असोसिएशन नावाची संस्था स्थापन करण्यात आली . पुणे येथे सार्वजनिक सभा स्थापन करण्यात आली. सरकार आणि जनता यांच्यातील दुवा अशा स्वरूपात या संस्थेचे कार्य होते. मुंबई आणि पुण्याच्या दोन्ही संस्था परस्पर सहकार्याने काम करीत होत्या. या दोन्ही संस्थांनी राष्ट्रवादी भावना जागृत करण्याचे महत्वाचे कार्य केले. अशा रीतीने भारतात राष्ट्रवादाची निर्मिती होऊन तिचा विकास झाला .आणि १८८५ मध्ये अखिल भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली. या राष्ट्रीय काँग्रेसने देशात राष्ट्रवादी भावना जागृत करण्याचे महत्वाचे योगदानच दिले नव्हे ,तर देशाला १९४७ ला स्वातंत्र्य मिळवून देऊन भारताला परकीय गुलामगिरीतून मुक्त केले.

निष्कर्ष

भारतात राष्ट्रवाद व राष्ट्रवादी भावना निर्माण होण्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे ब्रिटिशांचा एकछत्री अंमल होय. त्यांनी भारतात समान धोरणाचा अवलंब केला .समान प्रशासन व्यवस्था राबविल्यामुळे संपूर्ण भारतावर त्यांनी आपली पकड मजबूत केली .यातून त्यांनी भारतीयांवर अनन्वित अत्याचार केले .भारतीयांचे सर्वांगीण शोषण झाले.मात्र त्यांच्या अनेक सुधारणांमुळे भारतीय लोकांमध्ये एक नवीन ऊर्जा निर्माण झाली.

या ऊर्जेची निर्मिती राष्ट्रवादीमध्ये, स्वाभिमानामध्ये, देशभक्ती मध्ये झालेली दिसून येते. भारतीयांनी इंग्रजी शासनासमोर प्रारंभी संविधानिक मागणी केली होती. ब्रिटिशांनी भारतीयांना विविध कायद्याद्वारे सुधारणा दिल्यात .मात्र यासुधारणा मुळे भारतीयांना समाधान मिळाले नाही. असे असले तरी भारतीयांनी विविध संस्थांच्या माध्यमातून आणि अखिल भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या माध्यमातून देशभरात जनजागृती करून, भारतातील सामान्य लोकांपर्यंत राष्ट्रवाद व देशभक्ती पोचण्याचे कार्य केले. यामध्ये भगतसिंग, सुखदेव, राजगुरू, यासारख्या क्रांतिकारकांनी आपले योगदान दिले. हे राष्ट्रवादाचे मोठे उदाहरण होय. तर महात्मा गांधी यांचे असहकार आंदोलन असो अथवा सविनय कायदेभंग आंदोलन असो, की चलेजाव आंदोलन असो या आंदोलनाने जनसामान्यांमध्ये सळसळता उत्साह निर्माण केला. भारतीय माणसांमध्ये देशभक्ती निर्माण करण्याचे महत्त्वाचे काम या गांधीवादी नेतृत्वाने केले. गांधींने भारतीयांच्या मनामध्ये असामान्य राष्ट्रवाद निर्माण केला. महात्मा गांधीनी देशासाठी प्राणाचे बलिदान दिले.

VOLUME - X, ISSUE - I - NOVEMBER - APRIL – 2021-22
GALAXY LINK - ISSN 2319 - 8508 - IMPACT FACTOR - 6.571 (www.sjifactor.com)

आज भारताला स्वतंत्र्य होऊन ७४ वर्षे झाली आहे .पण पहिजे त्या प्रमाणामध्ये राष्ट्रवाद देशात आहे असे जाणवत नाहीत. स्वातंत्र्य पूर्वीचे भारतीय पुढारी आणि स्वातंत्र्यानंतरच्या भारतीय नेत्यांमध्ये जमीन-अस्मानाचा फरक पडल्याचे दिसून येते. स्वातंत्र्य पूर्वीचे नेते देशभक्तीने व राष्ट्रवादाने ओतप्रोत भरलेले होते. तर स्वातंत्र्यानंतरचे भारतीय नेत्यांमध्ये कमालीचा मोह, कमालीचा भ्रष्टाचार, कमालीची आशाआकांक्षा निर्माण झाली .आणि त्यांनी आपल्या स्वार्थाकरिता पक्ष स्थापन केले आहे. या त्यांच्या पक्षाने व त्या पक्षाच्या नेत्यांनी देशाचे वाटोळे केले आहेत.देश अधोगतीकडे जाताना आपल्या दिसत आहेत .आजही देशात मोठ्या प्रमाणामध्ये अनेक पक्ष निर्माण झाले आहेत . अंतर्गत कटकारस्थानं नेत्यांना पोखरून काढले आहेत . आजच्या राजकीय नेत्यांनी व त्यांच्या सरकारने देशाला अधोगतीकडे नेले आहेत. आज भारताला खऱ्या राष्ट्रवादाची आणि खऱ्या देशभक्तांची गरज आहे. राजकीय पुढाऱ्यांनी भारतीय तरुणाला राष्ट्रवाद शिकवायला पाहिजे होता. मात्र भारतीय तरुणांचा त्यांनी आपल्या स्वार्थासाठी फायदा करून घेतल्या दिसून येते .उलट हे तरुण त्यांच्या मोहाला त्यांच्या आकर्षणाला बळी पडलेली दिसून येते. आपल्या देशाला सुखदेव, राजगुरू, भगतसिंग, सुभाषचंद्र बोस, चंद्रशेखर आझाद, तसेच महात्मा गांधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची व त्यांच्या विचारांची गरज आहे. त्यांचे विचार आज तरुणांनी आत्मसात करायला पाहिजे.तरच देश जगात महासत्ता बनेल .

संदर्भ

1. बी.एल.ग्रोव्हर ,एन.के.बेल्हेकर - आधुनिक भारताचा इतिहास –एन.चंद्र.आणि कंपनी लि.नवी दिल्ली.
2. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ - आधुनिक भारताचा इतिहास(HIS 220)- यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ,नाशिक .
3. आचार्य शं.द.जावडेकर – आधुनिक भारत – Continental प्रकाशन पुणे -३०.
4. डॉ.जयसिंगराव पवार – हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास –फडके प्रकाशन कोल्हापूर.
5. विपिन चंद्र - आधुनिक भारत का इतिहास – ओरियंटल ब्ल्याकस्वान प्राईवेट लि.नई दिल्ली.